

REMPLOD;

Keuze tussen migratie of ontwikkeling

Een onderzoek naar de totstandkoming van het Nederlandse ontwikkelingsbeleid ten aanzien van het voorkomen van arbeidsmigratie.

Naam: Klaas Gommers
Student nummer: s0914592
Specialisatie: Master History; Cities, Migration and Global Interdependence
Aantal woorden: 24.918
Begeleider: A.X. Smit
Datum: 31-01-2016

Voorwoord

Migratie domineert het politieke debat en er lijkt sprake te zijn van een permanente crisis. Om de haverklap worden er schijnoplossingen gepresenteerd om migratiestromen te voorkomen, in te dammen of te laten opdrogen. In dit onderzoek staan de oplossingen van het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking voor het tegengaan van migratie centraal. Het afgelopen jaar ben ik werkzaam geweest in de ontwikkelingssector en heb ik van dichtbij de soms moeizame relatie tussen migratie en ontwikkelingssamenwerking kunnen ervaren. Het was deze ervaring die ervoor zorgde dat ik verder onderzoek wilde doen naar ontwikkelingsbeleid over migratie. Ik ben dan ook dankbaar voor de kansen die mij zijn gegeven om mij te ontwikkelen in dit veld. Tijdens het bronnenonderzoek viel ik van de ene verbazing in de andere over de beleidsaannames en de daarop volgende beleidsontwikkeling. De levendige bronnen uit de archieven, maakte het een feest om deze scriptie te schrijven.

Deze scriptie was er niet gekomen zonder de input van mijn begeleider, vrienden en familie. De begeleiding en het enthousiasme van Aniek Smit over mijn onderwerp zorgde na ieder gesprek voor hernieuwde energie en nieuwe ideeën om met frisse moed weer aan de slag te gaan. De steun van mijn toekomstige werkgever en het kantoor zorgde voor prettige afleiding, maar ook vooral voor extra motivatie om de scriptie binnen de gezette tijd af te krijgen. Ook ben ik zeer dankbaar voor de steun van mijn moeder en broer, mijn vriendin en vrienden en familie tijdens het schrijven van deze scriptie.

Ik hoop met deze scriptie bij te dragen aan een genuanceerder beeld over ontwikkelingshulp en over migratie. Te vaak worden beide in een zwart-wit kader geplaatst. Ontwikkelingssamenwerking is voor sommigen een absolute noodzaak, maar tegelijkertijd volgens anderen weggegooid geld. Laag opgeleide arbeidsmigranten worden als onwenselijk weggezet door de ene groep, waar anderen arbeidsmigranten juist bejubelen om hun moed en doorzettingskracht. Het is allemaal een beetje waar. Uit het onderzoek zal blijken dat er in het gevoerde beleid in de jaren 70 van het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking sprake is van zwart-wit denken, een focus op korte termijnbeleid en van denken in eenvoudige oplossingen. Het gebrek aan lange termijn beleid gaat helaas vooral ten koste van de migranten zelf. Dit is het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking extra aan te rekenen, omdat zij claimt te handelen uit de belangen van andere landen. Het Nederlandse belang is tijdens de ontwikkelingsbeleid echter evenzeer, of zelfs in hogere mate van belang. Zeker in het geval van migratiebeleid.

Ik wens een ieder veel leesplezier.

Klaas Gommers, januari 2016.

Inhoud

Voorwoord	1
Afkortingen	3
Inleiding	5
Ontwikkelingssamenwerking: idealen, belangen en een migratiestop	12
Tussen handel en hulp; de belangenstrijd neemt toe	15
Buitenlandse werknemers op de landelijke politieke agenda	19
‘Een gevaarlijk klein ideologje’ aan de macht	22
Win-win-beleid, gastarbeiders terugzenden als ontwikkelingswerkers.....	25
REMPLOD, een mislukt project?.....	31
Een politieke wens vertaald in beleid.....	33
De resultaten van REMPLOD: <i>too little, too late</i>	36
REMPLOD-Turkije.....	38
REMPLOD-Tunesië.....	40
REMPLOD-Marokko.....	42
Verdraaide conclusies en ontevreden onderzoekers	44
De focus verschuift naar Nederland	49
Winnaars en verliezers	51
Te idealistisch, te theoretisch en te grote belangen	56
Het einde van een belangenstrijd?.....	59
Bibliografie.....	61
Secondaire bronnen	61
Websites	62
Primaire bronnen	63
Krantenartikelen	68
Bijlage 1 Betrokkenen REMPLOD-Project	69

Afkortingen

BEB:	Buitenlandse Economische Betrekkingen
CHU:	Christelijk-Historische Unie
CRM:	Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk
DGGF:	<i>Dutch Good Growth Fund</i>
DTH:	Directie Technische Hulp
FMO:	Nederlandse Financieringsmaatschappij voor Ontwikkelingslanden
IISG:	Internationale Instituut Sociale Geschiedenis
IMOS:	Integratie Migratie en Ontwikkelingssamenwerking
IMWOO:	Het Instituut voor Maatschappij-Wetenschappelijk Onderzoek in Ontwikkelingslanden
OTTEEFP:	Office de Travailleurs Tunisiens à l'Etranger, de l'Emploi et de la Formation Professionnelle
OS:	Ontwikkelingssamenwerking
NAR:	Nationale Raad van Advies inzake Hulpverlening aan minder ontwikkelde landen
NCB:	Nederlands Centrum Buitenlanders
NCO:	De Nationale Commissie Ontwikkelingsstrategie 1970-1980
NGO:	Non-Gouvernementele Organisatie
NUFFIC:	Netherlands Universities Foundation for International Cooperation
PvdA:	Partij van de Arbeid
PPR:	Politieke Partij Radikalen
PSP:	Pacifistisch Socialistische Partij
REMPLOD:	Reintegration of Emigrant Manpower and the Promotion of Local Opportunities for Development'-project
SGP:	Staatkundig Gereformeerde Partij
TTP:	Terugkeer Projecten Programma
Withall:	Werkcommissie inzake technische hulp aan laagontwikkelde landen
WRR:	Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid
VN:	Verenigde Naties

‘Each story [of migration] is caused by, and in turn affects, the development process’¹.

¹ Michael A. Clemens, Çağlar Özden, en Hillel Rapoport, Migration and Development Research Is Moving Far beyond Remittances World Development, Volume 65, January 2015, 1-5, 1.

Inleiding

Je bespreekt met vrienden en familie hoe je weg kunt. Weg uit het land waar je groot bent geworden, waar je ouders wonen, waar het meisje leeft met wie je eigenlijk trouwen wil. Op een nacht kruip je onder het zeil van een vrachtwagen. Op de kaart van Afrika heb je gezien dat je naar het Noorden moet. Libië, dat is de kortste weg naar Europa, waar het beter is.²

Minister Ploumen voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking stelt in een opiniestuk in *de Volkskrant* dat dit de huidige situatie is in onder meer Ghana, Senegal en Tunesië. Dit zijn niet mensen die vluchten voor oorlog of vervolging, maar mensen die volgens de minister ‘niet weten hoe je een boterham moet verdienen’.³ Om een alternatief te bieden wordt er 50 miljoen euro vrijgemaakt uit het *Dutch Good Growth Fund* (DGGF).⁴ Dit alternatief ziet er volgens de minister als volgt uit:

Je overlegt met vrienden en familie hoe je een baan kunt krijgen of voor jezelf kunt beginnen. Zodat je kunt blijven in het land waar je groot bent geworden, waar je ouders wonen, waar het meisje leeft met wie je eigenlijk trouwen wil. Op een dag schuif je aan op het kantoor van de bank. Je wilt weten hoe je kunt investeren in het land van je familie om katoen te gaan telen. Waar dan grote vraag naar is, omdat een buitenlands bedrijf een katoenweverij heeft gebouwd.⁵

De ambities uit het huidige beleid vertonen sterke overeenkomsten met het project *Reintegration of Emigrant Manpower and the Promotion of Local Opportunities for Development* (REMPLOD) dat van 1974 tot 1976 wordt uitgevoerd een groep wetenschappers in opdracht van het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking. Het REMPLOD-project richt zich op Turkije, Marokko en Tunesië en is tweeledig. Ten eerste wordt onderzocht of de remigratie van gastarbeiders kan worden ingezet om de sociaaleconomische ontwikkeling van de regio te versterken. Gastarbeiders kunnen ondernemingen in het land van herkomst starten met hun spaargelden en beroepservaring uit Europa. Ten tweede stoelt het project op een

² Lilianne Ploumen, ‘Bied Afrikanen hulp in eigen land’. *De Volkskrant* 26 mei 2015, <http://www.volkskrant.nl/4039732> (9 november 2015).

³ *Ibidem*.

⁴ Tweede Kamer, vergaderjaar 2014–2015, 33 625, nr. 176, 6 <http://www.tweedekamer.nl/vergaderingen/commissievergaderingen/details?id=2015A02926> (9 november 2015).

⁵ Lilianne Ploumen, ‘Bied Afrikanen hulp in eigen land’ (9 november 2015).

gedachte die zeer vergelijkbaar met die van vandaag, namelijk het ‘vormen van steun aan werkgelegenheid creërende projecten in de landen zelf, die bij zouden kunnen dragen aan de vermindering van de noodzaak tot emigratie’.⁶ In de woorden van minister Ploumen: ‘Wie zijn dromen en ambities waar kan maken in zijn eigen land, zal geen sterke drang hebben om te migreren’.⁷

Dit onderzoek richt zich op de wisselwerking tussen politiek, beleid en wetenschap van de jaren zeventig van de twintigste eeuw. In de politiek ontstaat het geloof dat ontwikkelingssamenwerking zich moet gaan bezig houden met arbeidsmigratie. Deze politici zien gastarbeiders als de ultieme ontwikkelingswerkers om werkgelegenheid in landen van herkomst te creëren. Op deze wijze kan terugkeer gestimuleerd worden en tegelijkertijd migratie geremd. Regio’s krijgen daarbij meer mogelijkheden om zich economisch te ontwikkelen. De link tussen ontwikkelingswerk en arbeidsmigratie wordt gezien als het ei van Columbus en zal na het REMPLOD-project nog vaker als zodanig worden gepresenteerd. Beleidsideeën van enkele decennia geleden over het inzetten van migratie voor ontwikkeling worden vaker in een nieuw jasje gegoten.⁸ Het REMPLOD-project is het eerste empirisch onderzoek naar de oorzaken en gevolgen van arbeidsmigratie dat door het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking wordt gefinancierd. De verwachting is dat het project zal leiden tot concrete voorstellen om de politieke wens te vertalen in beleid. Het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking heeft zich tot dan toe überhaupt niet bezig gehouden met gastarbeiders. Het ontwikkelingsbeleid richt zich in deze periode sterk op de allerarmsten van de wereldbevolking en Turkije, Marokko en Tunesië worden niet tot deze groep gerekend. Het is opvallend dat het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking een groot project ten aanzien van gastarbeiders uit deze landen financiert. De relatie tussen ontwikkelingssamenwerking en gastarbeiders voelt daarbij wat oneigenlijk aan. Het beleid ten aanzien van ontwikkelingssamenwerking richt zich normaliter niet op mensen die zich in Nederland bevinden en zeker niet op een groep die in de ogen van het Nederlandse volk niet hulpbehoevend is. Dit wordt meermaals aangestipt door de REMPLOD-onderzoekers. Op het eerste gezicht lijken de beleidsaannames nogal kort door de bocht. Toch is de gelijkenis tussen de jaren 70 en het huidige beleid zeer treffend. Er is hiermee een duidelijke aanleiding om

⁶ R.W. Koelstra en H.J. Tieleman, *Ontwikkeling of Migratie; Conclusies en Beleidsaanbevelingen van REMPLOD-Tunesië* (Den Haag 1976) 1.

⁷ Tweede Kamer, vergaderjaar 2014–2015, 33 625, nr. 176, 6, (9 november 2015).

⁸ Martin Geiger and Antoine Pécoud Migration, ‘Development and the ‘Migration and Development Nexus’, *Population, Space and Place*, 19:4 (2013) 369–374, 371.

dieper in te gaan op het beleid uit de jaren 70 en de totstandkoming en verloop van het REMPLOD-project.

De afgelopen jaren is er merkbare toename in onderzoek naar de relatie tussen migratie en ontwikkeling. Antropoloog Hein de Haas, voormalig co-directeur van de International Migration Institute (IMI) van de Universiteit van Oxford, spreekt zelfs van een ‘renaissance in het optimisme’ in deze relatie.⁹ Socioloog Antoine Pécoud van de Universiteit van Parijs en politicoloog Martin Geiger van de Carleton Universiteit verklaren de toegenomen interesse uit een toename van migratie, een toename van ongelijkheid in de wereld en een diepe kloof in de mate van ontwikkeling tussen verschillende werelddelen. Daarom spreken Geiger en Pecoud, beïnvloed door het neomarxisme, over een noodzaak naar discussies over wat zij de ‘migratie-ontwikkelings nexus’ noemen.¹⁰ Pecoud is de co-editor van het boek *Migration Without Borders* uit 2007. De essays in dit boek bekritisieren grenzen en stellen dat volledig vrije migratie de ontwikkeling van alle landen en migranten zal verbeteren. De nadruk in dit onderzoek ligt op de aannames achter de beleidsontwikkeling van het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking. De onderzoeksvraag binnen dit onderzoek is:

Hoe is het beleid van het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking ten aanzien van arbeidsmigratie tot stand gekomen en wat zijn de verwachtingen die ten grondslag hebben gelegen aan dit beleid?

Er zal een reconstructie worden gemaakt van de aanloop, de uitvoer en navolging van het REMPLOD-project om zo inzicht te krijgen in de totstandkoming van het Nederlandse beleid ten aanzien van het voorkomen van arbeidsmigratie. Voor dit onderzoek is het relevant om te kijken of en in hoeverre de oorzaken van migratie in andere onderzoeken zijn getoetst. De vraag is of het ontwikkelingsbeleid ten aanzien van migratie door het REMPLOD-project wetenschappelijk wordt onderbouwd. Dit wordt *evidence based policy making* genoemd.¹¹ Dit onderzoek geeft inzicht in de relatie tussen beleidsmakers en wetenschappers in de totstandkoming van het beleid. Ook laat het zien op welke wijze het beleid van het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking zich verhoudt tot het Nederlandse migratiebeleid. Het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking speelt een centrale rol in de

⁹ Hein. De Haas. ‘Migration and Development: A Theoretical Perspective’, *International Migration Review*, 44:1, (2010) 227–264, 227.

¹⁰ Martin Geiger and Antoine Pécoud, Development and the ‘Migration and Development Nexus’, 369.

¹¹ Ian Sanderson, ‘Evaluation, Policy Learning and Evidence-Based Policy Making’, *Public Administration* 80:1, (2002) 1–22, 1.

beleidsontwikkeling, maar voor een volledig beeld dient ook gekeken te worden naar de samenwerking met andere ministeries en naar de samenwerking met herkomstlanden van gastarbeiders.

Als onderzoeksmethode zal er worden gewerkt met het *Advocacy Coalition Framework* ontwikkeld door bestuurskundigen Paul Sabatier en Hank Jenkins-Smith. Dit model is een veelgebruikte methode om in kaart te brengen op welke manier beleidsverandering op de lange termijn tot stand komt. Het unieke aan deze aanpak is dat alle actoren die beleid kunnen beïnvloeden, in dit proces worden meegenomen. De meest invloedrijke actoren zijn beleidsmakers, wetenschappers, lobbygroepen en journalisten. Benadrukt moet worden dat niet alle belangen van de actoren gelijk worden behartigd. Het zijn ideeën, (wetenschappelijke) analyses en de informatie die zij concreet aandragen die volgens Sabatier en Jenkins-Smith de grootste kracht achter beleidsveranderingen zijn. Deze krachten zijn namelijk in staat om de aannames die ten grondslag aan beleid liggen, aan te passen. *Belief systems* bestaan uit kernwaarden en overtuigingen van beleidsmakers die, eenmaal aan de macht, kunnen worden vertaald in beleid.¹² Het REMPLD-project is een duidelijk voorbeeld van een bijdrage aan het *belief system* van de overheid om de oorzaken van migratie te kunnen duiden. Bij de toepassing van het model moet worden benadrukt dat beleidsverandering een proces van de lange adem is met een grote verscheidenheid van belangenbehartigers.¹³ Het leervermogen van beleidsmakers is beperkt. Veranderingen van waarden in de samenleving zijn leidend zijn voor veranderingen in *belief systems* van beleidsmakers.¹⁴ In de woorden van Sabatier en Jenkins:

Knowledge' does not suddenly appear, become universally accepted, and suggest unequivocal changes in governmental action programs. Instead, findings challenging the accepted wisdom concerning the seriousness of a given problem and its principal causes tend to emerge gradually over time and to be challenged by those who perceive their interests to be adversely effected.¹⁵

Des te kleiner de overeenstemming is over het beleid, des te groter de mate van invloed. Tijdens verkiezingen worden de verschillen tussen partijen bijvoorbeeld zoveel mogelijk uitvergroot. Om *belief systems* te onderzoeken is het daarom van belang om te kijken naar de

¹² Paul A. Sabatier, Hank C. Jenkins-Smith, *Policy Change and Learning: An Advocacy Coalition Approach*, Westview Press (Boulder 1993).

¹³ *Ibidem*, 25.

¹⁴ *Ibidem*, 30.

¹⁵ *Ibidem*, 47-48.

mate van conflict over een onderwerp. Sabatier en Jenkins-Smith onderscheiden drie niveaus van conflict. Op het eerste niveau vinden er discussies plaats over de diepste kernwaarde van de bedreven politiek, de *deep core*. De meeste tegenstellingen tussen ‘rechtse’ en ‘linkse’ partijen manifesteren zich op dit niveau en komen het sterkste tot uiting tijdens verkiezingen. Politieke waarden en overtuigingen worden door beleidsmakers vertaald in beleid. Discussies over de wijze waarop dit gebeurd vinden in de *policy core* plaats. Op niveau worden strategieën uitgezet, worden er concreet posities gekozen in debatten en worden er prioriteiten gesteld. Het beleid wordt op dit niveau bedacht om de visie in de *deep core* te verwezenlijken. Het derde niveau richt zich op discussies over de daadwerkelijke aanpak van een probleem, wat Sabatier en Jenkins-Smith de *secondary aspects* noemen. De coördinatie, de budgettering, de evaluatie en herijking van het beleid vinden op dit derde niveau plaats. Het zijn eerder ambtenaren die actief zijn op niveau dan politici.¹⁶

In de historiografie zal de mate van conflict in de totstandkoming van het ontwikkelingsbeleid worden weergegeven. Om het REMPLOD-project met de methode te duiden zullen ook de decennia voor en na het project worden meegenomen, voor zover die relevantie informatie bieden. Betoogd zal worden dat er een diep geloof bestaat in de noodzaak voor ontwikkelingssamenwerking. Ontwikkelingslanden dienen ontwikkelt te worden, alleen mag dit niet ten koste gaan van het Nederlands belang. Het conflict in de beleidsvorming ontstaat over de vraag of migratie positief of negatief is voor ontwikkeling. Dit conflict wordt versterkt door een botsing van Nederlandse belangen met de belangen van de herkomstlanden. Door een gebrek aan nuance ontstaat er in beide gevallen deterministisch denken over migratie met rigide beleidsaannames tot gevolg.¹⁷ Zo wordt er bij de beleidsontwikkeling een helder oorzaak en gevolg verondersteld, terwijl dit in praktijk niet het geval hoeft te zijn. Het REMPLOD-project is voortgekomen uit de omslag van het denken over migratie. Onderzocht zal worden hoeveel ruimte er bestond voor de ontwikkeling van nieuwe ideeën en voor aanpassingen van de aannames van het beleid.

Voor dit onderzoek kan er worden geput uit een rijk archief. De bronnen van het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking zullen tegenover de bronnen van het REMPLOD-project worden gezet om de mate van invloed en de mate van conflict in de beleidsontwikkeling te kunnen achterhalen. De ministeriële bronnen zijn afkomstig uit het tienjarig onderzoeksproject van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, uitgevoerd in opdracht van de minister van Ontwikkelingssamenwerking. Dit project heeft alle relevante bronnen van het

¹⁶ Ibidem, p. 30.

¹⁷ De Haas, Migration and Development, 238.

ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking gebundeld in de ‘Bronnenuitgave Nederlandse ontwikkelingssamenwerking 1949-1989’ en gedigitaliseerd. Als slotstuk van dit project verscheen in 2009 het boek *Voor de ontwikkeling van de derde wereld* onder de redactie van L.J. Van Damme en M.G.M Smits. Deze bundel bevat interviews met de ‘kopstukken van het OS-beleid’.¹⁸ De bronnenuitgave bevat onder meer verslagen van de ministerraden, communicatie tussen ministers, notulen van adviesraden en adviezen van ambtenaren aan de ministers. Gewaakt moet worden dat er niet een eenzijdig beeld en vertekend beeld ontstaat over het beleid. De onderzoekers hebben zich tijdens de selectie van de bronnen laten leiden door de hoofdlijnen van de beleidsontwikkeling op het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking. Hierdoor zijn andere ministeries niet in deze bronnenuitgave opgenomen. De interviews in de bundel geven een rijk beeld van het ministerie, maar de geïnterviewde kan, al dan niet bewust, ook cruciale informatie hebben weggelaten. Om een volledig beeld te schetsen zal de historische context worden geschetst met de uiteenzettingen van historici Maarten Kuitenbrouwer en Paul Hoebink.

Naast de beleidsmakers zullen ook de stemmen van wetenschappers, van lobbygroepen en journalisten worden belicht. Gekeken zal worden naar de verslaglegging en de eindrapportage van het REMPLOD-project, naar uitlatingen van werkgevers en vakbonden en ten slotte naar publicaties en correspondentie van relevante adviesraden en Non-Gouvernementele Organisaties (NGO’s). In de onderzoeksvoorstellen van het REMPLOD-project worden de intenties en verwachtingen van de regering uiteengezet en wordt er een overzicht gegeven van de bestaande literatuur. Zoals eerder vermeld heeft het onderzoek plaatsgevonden in Turkije, in Marokko en in Tunesië. Voor ieder land is er een aparte onderzoeksgroep opgericht met een eigen rapportage van de bevindingen. In deze rapporten is het verloop van het project beschreven en worden er per land beleidsaanbevelingen gepresenteerd. Naast de rapportages is er in het Internationale Instituut Sociale Geschiedenis (IISG) een uitgebreid archief beschikbaar van de REMPLOD-onderzoekers. Het merendeel is afkomstig van REMPLOD-Turkije. Ook zijn er notulen van stuurgroep vergaderingen, documenten over de totstandkoming van het project, het onderzoeksvoorstel en onderlinge correspondentie beschikbaar. In het archief is tot slot het dagboek van de heer Penninx te vinden, een van de onderzoekers van REMPLOD-Turkije. Dit archiefstuk biedt inzichten in, zoals de onderzoeker het zegt, ‘dingen die ik niet

¹⁸ L.J. Van Damme en M.G.M Smits, *Voor de ontwikkeling van de derde wereld, Politici en ambtenaren over de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking* (Amsterdam 2009), 7.

kon of mocht opschrijven'¹⁹. Het scala aan bronnen geeft genoeg informatie om de totstandkoming van het REMPLOD-project te reconstrueren. De beleidsontwikkeling, en de daarachter schuilgaande motieven en aannames van de beleidsmakers, zullen worden getoetst aan de bevindingen van de onderzoekers van het REMPLOD-project. De hoeveelheid bronmateriaal is voor dit onderzoek enerzijds een goudmijn, maar zorgt wel voor een valkuil om in de details te verdrinken. De juiste bronnen selecteren zal daarom een uitdaging vormen in dit onderzoek.

De beleidsaannames over de relatie tussen migratie en ontwikkeling zullen worden gespiegeld aan de wetenschappelijke literatuur. Hierbij zal er sterk worden geleund op Hein de Haas. In 2007 schrijft de Haas *Migration and Development: A Theoretical Perspective* waarin alle theorieën over deze relatie de revue passeren. De Haas is een gewaardeerde pionier op dit onderzoeksgebied en richt zich in zijn werk ook veel op de Nederlandse context, waaronder het REMPLOD-project. Dit maakt zijn werk ideaal voor dit onderzoek, maar zal er wel kritisch naar zijn werk worden gekeken. Duidelijk worden wat het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking beoogde te bereiken met het ontwikkelingsbeleid en welke rol gastarbeiders, en daarmee migratie, hierin diende te spelen. Ook moet helder zijn hoe de REMPLOD-onderzoekers verantwoording moesten afleggen aan het ministerie en hoe vrij zij waren in de vormgeving van hun onderzoek. Tenslotte moet er aandacht worden besteed aan de verhouding van het ministerie en haar beleid tot de andere ministeries en tot de landen van herkomst. Waren de ambtenaren, de onderzoekers en de (buitenlandse) beleidsmakers optimistisch of pessimistisch over migratie? Of bestond er een heterogene visie op migratie? Welke belemmeringen en/of kansen waren er volgens de onderzoekers aanwezig in herkomstlanden en welke wijzingen in de beleidsaannames werden er na het onderzoek doorgevoerd? Nadat de bevindingen zijn gepresenteerd zal er kort worden ingegaan op de vraag in hoeverre dit onderzoek toepasbaar is op het huidige beleidsdiscours van het ministerie voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking.

¹⁹ IISG Amsterdam, Collectie Remplod-onderzoeksproject (Reintegration of Emigrant Manpower and Local Opportunities for Development) 8. Doorslag dagboek Rinus Penninx van onderzoek 29-8-1974 t/m 30-8-1975

Ontwikkelingssamenwerking: idealen, belangen en een migratiestop

Het startpunt van dit onderzoek is 20 januari 1949, op deze dag geeft de Amerikaanse president Henry Truman een toespraak die een kernwaarde in het Nederlandse beleid zal implementeren. In een wereld met de oorlog nog vers in het geheugen, stelt Truman dat ontwikkelingshulp een middel is om mensenrechten en democratie wereldwijd te beschermen en om het communisme te bestrijden. Om dit doel te bereiken stelt President Truman een vierpuntenplan op met als vierde punt: ‘Fourth, we must embark on a bold new program for making the benefits of our scientific advances and industrial progress available for the improvement and growth of underdeveloped areas’.²⁰ Met *we* doelt Truman voornamelijk de Verenigde Staten. Maar, zo zegt hij: ‘This should be a cooperative enterprise in which all nations work together through the United Nations and its specialized agencies whenever practicable. It must be a worldwide effort for the achievement of peace, plenty, and freedom’.²¹ Op 3 oktober 1949 besluit de Nederlandse regering, na de oproep uit de rede van Truman, om 1.5 miljoen gulden beschikbaar te stellen aan hulpprogramma’s van de Verenigde Naties. Een *belief system* is gevormd, waarover weinig tot geen conflict bestaat. Koningin Juliana geeft in 1955 zelfs een toespraak waarin het opvoeren van ontwikkelingshulp wordt bepleit.²² Minister Luns van Buitenlandse Zaken stelt in 1956: ‘Er zijn weinig facetten van het buitenlands beleid te noemen, die een zo grote mate van overeenstemming tussen Parlement en Regering en ook tussen alle groeperingen in het Parlement te zien geven als juist het vraagstuk van de hulp aan de achtergebleven landen’.²³ Paul Hoebink stelt in 1988 dat het ontwikkelingsbeleid, in tegenstelling tot andere beleidstakken, vrijwel niet is geëvalueerd. Debatten over het beleid gingen niet zozeer over effectiviteit, nut, of noodzaak, maar centreerde zich op de coördinatie van het beleid²⁴. In het *belief system* ontbreekt er een fundamenteel debat over de kernwaarden van dit beleid en wordt er alleen gesproken over de *secondary aspects*, de budgettering en de coördinatie van de hulp. Daarentegen komen er in toenemende mate debatten over hoe de hulp kan worden ingezet om het Nederlandse belang te dienen.

De hulp lijkt in eerste instantie op altruïsme gebaseerd, maar al snel blijkt het eigenbelang wat ermee samenvalt. Het eigenbelang krijgt vorm in een economische component

²⁰ Gerhard Peters and John T. Woolley, ‘The American Presidency Project’, *Harry S. Truman: Inaugural Address, January 20, 1949*. <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=13282> (3-12-2015).

²¹ Ibidem.

²² Paul Hoebink, *geven is nemen, De Nederlandse ontwikkelingshulp aan Tanzania en Sri Lanka* (Nijmegen 1988) 48.

²³ Maarten Kuitenbrouwer, *De ontdekking van de Derde Wereld; Beelvorming en beleid in Nederland 1950-1990* (Den Haag 1994) 136.

²⁴ Paul Hoebink, *geven is nemen*, 9.

enerzijds en een diplomatieke component anderzijds. De spanning tussen deze twee componenten, met de desbetreffende ministeries als spreekbuis, zal een grote rol spelen bij het Nederlandse ontwikkelingsbeleid ten aanzien van internationale arbeidsmigratie. Zowel het ministerie van Economische Zaken als het ministerie van Buitenlandse Zaken gebruiken ontwikkelingshulp om macht, invloed en budget te vergaren om hun belangen beter te kunnen behartigen. Een compromis wordt gesloten om de verantwoordelijkheid over de hulp gelden tussen de verschillende ministeries te delen met de instelling van de Werkcommissie inzake technische hulp aan laagontwikkelde landen (Withall). De leden van Withall zijn afkomstig van verschillende ministeries. Op deze wijze konden tegenstellingen op ambtelijk niveau worden opgelost. Een markant detail is dat meerdere leden een koloniale achtergrond hebben.²⁵ Hoebink duidt de beginfase van ontwikkelingshulp, 1945-1965, dan ook als de ‘schemerzone tussen koloniaal beleid en het formuleren van nieuw beleid’.²⁶ Het (post)koloniale ministerie van Overzeese gebieden ziet ontwikkelingshulp als een manier om de invloed op Indonesië terug te winnen. Het ministerie van Buitenlandse Zaken ziet in ontwikkelingshulp nieuwe kansen voor de tewerkstelling van voormalige koloniale ambtenaren.²⁷ Ook is er een uitgesproken economisch eigenbelang. De ontwikkeling in de derde wereld zou zorgen voor nieuwe afzetmarkten en een grotere grondstoffenstroom. Oud-topambtenaar op het ministerie van Buitenlandse Zaken C. L. Patijn, lid van Withall, zegt in een interview in 2000 dat de natuurlijke reactie op voorstellen over ontwikkelingshulp is: ‘Wat krijg je daarvoor terug?’²⁸ Het wordt absurd gevonden dat je niets terug zou krijgen voor gegeven hulp.

Ondanks de grote mate van eigenbelang, kan niet worden gesteld dat het ontwikkelingsbeleid in de beleefwereld van de Nederlandse overheid ten koste gaat van ontwikkelingslanden. De dominante visie begin jaren 60 komt voort uit het liberale moderniseringsperspectief met als belangrijke stem de econoom Walt Whitman Rostow. Rostow, onder meer betrokken bij het Marshall Plan, publiceert in 1960 een theorie waarin hij stelt dat alle landen ter wereld dezelfde stappen van economische groei doorlopen. Cruciaal in deze ontwikkeling is het *take off point*, het punt waar economische groei zich vertaalt in welzijn in de bevolking. In de jaren 60 ontstaat er zodoende een groot optimisme over de modernisering van ontwikkelingslanden.²⁹ Arbeidsmigratie wordt gezien als een drijvende kracht in de modernisering en wordt middels economische factoren verklaart. De ideeën, de kennis en het

²⁵ L.J. Van Damme en M.G.M Smits 2009, 11.

²⁶ Paul Hoebink, *geven is nemen*, 47.

²⁷ Maarten Kuitenbrouwer, *De ontdekking van de Derde Wereld*, 31.

²⁸ L.J. Van Damme en M.G.M Smits, *Voor de ontwikkeling van de derde wereld*, 27.

²⁹ Maarten Kuitenbrouwer, *De ontdekking van de Derde Wereld*, 11.

ondernemerschap van migranten zal bij terugkeer bijdragen aan de ontwikkeling van hun thuisland.³⁰ Rostow krijgt met zijn theorie veel invloed op politici en wordt zelfs adviseur van President Kennedy en President Johnson van de Verenigde Staten. Een criticus van Rostow is Gunnar Myrdal, hoogleraar Internationale Economie van de universiteit van Stockholm. Hij belichaamt een stroming die twijfelt aan de stelling dat alle landen op dezelfde manier ontwikkelen. Daarom stelt hij niet de economische groei centraal, maar onderzoekt hij de oorzaken van onderontwikkeling.³¹ De vrees bestaat dat migratie een vicieuze cirkel van onderontwikkeling tot gevolg heeft waarin ‘youth can only imagine a future trough migrating, decreasing their willingness to work and [to] build a future locally’.³² Om economische groei te bereiken moet migratie worden gestopt. Deze redenering gaat voor zowel binnenlandse migratie als buitenlandse migratie op. Een voorgestelde beleidsmaatregel is het gelijk trekken van lonen tussen stad en landelijk gebied.³³ Volgens Stephen Castles, voormalig directeur van de International Migration Institute van de Universiteit van Oxford, is deze gedachtegang dat migratie gestopt moet worden ook bij hedendaagse beleidsmakers nog steeds aanwezig.³⁴ Waar de pessimisten stellen er door migratie een vicieuze cirkel van armoede ontstaat, stellen optimisten zoals Rostow juist dat migratie zal leiden tot een *virtuous circle* waarin migratie een economische kracht is voor ontwikkeling.³⁵ Beide zienswijze zijn niet correct. De Haas stelt dat ontstaan van een vicieuze armoedecirkel door migratie logisch inconsistent is, omdat er op den duur geen migrerende bevolking meer over is. Anderzijds zou migratie kunnen dienen als motor voor economische ontwikkeling, maar hiervoor is het wel nodig dat individuen of gezinnen een zeker mate van inkomen hebben. Niet alleen moet de migratie zelf worden betaald, ook moet het risico van migratie genomen kunnen worden.³⁶

Er is niet of nauwelijks debat over de *deep core* van ontwikkelingsbeleid. In de vertaalslag van deze waarde naar concreet ontwikkelingsbeleid neemt de mate van conflict toe. Dit is zichtbaar in de verschuiving die plaatsvindt van 1950 tot 1965 in de wijze van besteding van de hulp. De vraag die centraal staat is of hulp via multilateraal of bilateraal moet worden uitgegeven. Het ministerie van Buitenlandse Zaken is een voorstander van multilaterale hulp

³⁰ De Haas, *Migration and Development*, 231.

³¹ Maarten Kuitenbrouwer, *De ontdekking van de Derde Wereld*, 15.

³² De Haas, *Migration and Development*, 238.

³³ John R. Harris and Michael P. Todaro, *Migration, Unemployment and Development: A Two-Sector Analysis*, *The American Economic Review*, 60:1 (1970) 126-142, 137.

³⁴ Stephen Castles. *Development and Migration—migration and Development: What Comes First? Global Perspective and African Experiences*. *Theoria: A Journal of Social and Political Theory* 56:121, (2009) 1–31, 22.

³⁵ *Ibidem*, 6.

³⁶ De Haas, *Migration and Development*, 239.

wat via de kanalen van de groeiende Verenigde Naties (VN) wordt ingezet. Het ministerie van Economische Zaken is een voorstander van bilaterale hulp die Nederland direct kan investeren in landen naar keuze. Het debat wordt in eerste instantie beslecht door de keuze voor multilaterale hulp, zo blijkt uit een nota van de regering uit 1956. ‘Ons land kan niet in aanzienlijke mate aan multilateraal ontwikkelingswerk meedoen en gelijktijdig bilaterale projecten tot uitvoering brengen’.³⁷ Bilaterale hulp wordt gezien als druppel op een gloeiende plaat.³⁸ Multilaterale hulp zorgt daarbij volgens de regering voor een grotere garantie op de deskundigheid en het zorgt ervoor dat de juiste prioriteiten in ontwikkelingslanden worden gesteld. Door de kanalen van de VN te gebruiken kan de angst worden weggenomen voor ‘neokoloniale invloeden’.³⁹ Toch groeit de invloed van voorstanders voor bilaterale hulp. Het verbond van Nederlandse Werkgevers zet in 1960 een tegengestelde visie uiteen. Bij besteding van de hulp moet men zich moest richten op: ‘landen die al een zekere economische band met Nederland hebben, of voor Nederland economisch van belang kunnen worden, of gebieden waar reeds een begin van industrialisatie aanwezig is’.⁴⁰ Een veelgehoord argument is dat West-Duitsland ook is overgegaan tot bilaterale hulp.⁴¹ De bilaterale hulp blijft tot 1965 van beperkte omvang, maar in een nota in 1960 wordt gesteld dat de bilaterale hulp ‘niet in plaats van de multilaterale, doch naast deze daarop aanvullend [is]’.⁴² Op deze wijze neemt de ruimte voor bilaterale hulp toe. Het debat laat zien dat er geen belangenbehartiger bestond die tegen ontwikkelingshulp is. De kernwaarden op het niveau van de *deep core* zijn onbetwist. Het debat gaat vooral over hoe Nederland baat kan hebben bij ontwikkelingshulp. Er is groot belang om landen te selecteren voor ontwikkelingshulp. Ook de keuze voor de REMPLOD-landen is een politiek geladen keuze.

Tussen handel en hulp; de belangenstrijd neemt toe

Bilaterale hulp breidt zich uit en zo neemt ook het conflict over de coördinatie en de wijze van besteding toe. Bilaterale hulp komt onder de hoede te liggen van het directoraat-generaal voor Buitenlandse Economische Betrekkingen (BEB) van Economische Zaken.⁴³ Het ministerie van Landbouw wil graag een deel van de ‘hulppot’ tot haar beschikking hebben, onder meer voor een bilateraal project in Tunesië. Tunesië is van plan om Nederlands vee te

³⁷ Paul Hoebink, *geven is nemen*, 49.

³⁸ Maarten Kuitenbrouwer, *De ontdekking van de Derde Wereld*, 136.

³⁹ Paul Hoebink, *geven is nemen*, 49.

⁴⁰ Ibidem, 52.

⁴¹ Ibidem, 51.

⁴² L.J. Van Damme en M.G.M Smits, *Voor de ontwikkeling van de derde wereld*, 21.

⁴³ Maarten Kuitenbrouwer, *De ontdekking van de Derde Wereld*, 139.

importeren, waarvoor het ministerie ‘modelboerderijen’ wilde opzetten.⁴⁴ Ook de multilaterale hulp neemt toe, waarvoor er een steeds groter en sterker ambtelijk apparaat onder het ministerie van Buitenlandse Zaken ontstaat. In 1963 wordt de eerste staatsecretaris voor Ontwikkelingshulp, Diepenhorst van de CHU, benoemd en in 1965 wordt er voor het eerst een minister voor Ontwikkelingshulp aangesteld.⁴⁵ Deze bewindslieden hebben nog weinig verantwoordelijkheid over het budget, maar het onderwerp krijgt meer gewicht in het kabinetsbeleid en krijgt het een zetel in de ministerraad. Meerdere bronnen rondom de regering in deze tijd wijzen op de moeizame manier waarop het ambtelijke apparaat groeide. De benoeming van het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking heeft in de kabinetskringen sinds de oprichting ter discussie gestaan. Het takenpakket is te klein en de politieke inhoud te beperkt om een plaats en medezeggenschap in de ministerraad te rechtvaardigen.⁴⁶ In de Ministerraad van november 1963 vraagt minister Witteveen van Financiën zich af of er genoeg werk zal zijn voor een staatssecretaris voor Ontwikkelingssamenwerking. ‘Het is immers zo dat het kabinet op dit terrein nooit zoveel zou kunnen doen als de Kamer vraagt’.⁴⁷ Kenmerkend is een passage uit het dagboek van staatssecretaris Diepenhorst:

Joseph (Minister van Buitenlandse Zaken Luns) zegt altijd (...) ik heb lak aan idealistisch gepraat, je moet goed onthouden dat er maar één belang is: het Ned. Belang en verder helemaal niets anders (zo ook bij ontw.hulp): meer dan eens gezegd dat hij en ook Joan Witteveen (Minister van Financiën) dat klinkklare nonsens en weggegooid geld vinden, maar dat het nu eenmaal niet anders kan omdat het Parlement erop aandringt.⁴⁸

Het parlement blijkt de stuwende kracht achter de instandhouding en verhoging van de hulpelden en het ambtelijke apparaat. Het feit dat er alleen op het ministerie debat is over het nut en de noodzaak van ontwikkelingshulp geeft aan dat conflicten zich vooralsnog alleen manifesteren op het niveau van de *policy core*. Migratiestromen worden verklaard aan de hand van de mate van ontwikkeling. Waar migratie in de jaren 50 als positief gevolg van economische ontwikkeling wordt gezien, verandert dit beeld aan het einde van de jaren 60 en

⁴⁴ Paul Hoebink, *geven is nemen*, 256.

⁴⁵ Parlement & Politiek, Mr. Th.H. (Theo) Bot. http://www.parlement.com/id/vg091ky19fdw/th_h_theo_bot (27-10-2015).

⁴⁶ L.J. Van Damme en M.G.M Smits, *Voor de ontwikkeling van de derde wereld*, 24.

⁴⁷ Paul Hoebink, *geven is nemen*, 255.

⁴⁸ L.J. Van Damme en M.G.M Smits, *Voor de ontwikkeling van de derde wereld*, 18.

wordt migratie steeds meer als negatief beschouwd. Door de werving van gastarbeiders uit ‘ontwikkelingslanden’ worden ontwikkeling en migratie expliciet door Nederland aan elkaar gekoppeld. In de landen van herkomst bestaat nog een groot geloof over de positieve effecten van migratie. De eerste kritische geluiden over ontwikkelingshulp ontwikkelen zich in de jaren 60. Ontwikkeling is volgens auteurs uit de neo-marxistische stroming niet onderhevig aan de economie of aan enige vorm van beleid, maar is inherent aan een samenleving. ‘All countries – including the wealthiest ones – ‘develop’ (as their socio-economic and political structures change over time)’.⁴⁹ Het ministerie voor Ontwikkelingshulp zal eind jaren 60 dat ook gewijzigd worden in het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking om deze kritiek te pareren. Kapitalistische systemen zijn de fundamentele oorzaak voor arbeidsmigratie. Gesproken wordt zelfs over een ‘industriële reserveleger’ in ontwikkelingslanden dat als buffer dient om in ontwikkelde landen de spanning op de arbeidsmarkt hoog te kunnen houden.⁵⁰ Migratie en ontwikkelingsbeleid zijn daarmee ingebed in de verhoudingen tussen rijke en armere landen.⁵¹ De oorzaken van migratie kunnen volgens deze auteurs verklaard worden als gevolg van internationale ongelijkheid en daaruit volgende machtsverhoudingen. Ongeacht de vraag of de relatie tussen migratie en ontwikkeling positief of negatief is, is er geen sprake van een ‘natuurlijke relatie’.⁵² De voornaamste kritiek is dan ook dat er door een nauwe blik op economische aspecten een gebrek is ontstaan aan de culturele, persoonlijke en de sociale dimensies van migratie. Immigratiestaten ondernemen pogingen om ontwikkelingssamenwerking te koppelen aan migratiebeleid om zo migratie te kunnen sturen.⁵³ Geiger en Pecoud hekelen het optimisme van dit beleid en stellen dat staten falen in het reguleren van migratie en falen in het bevorderen van ontwikkeling in regio’s.

Vanuit ontwikkelingslanden zelf zijn er halverwege de jaren 60 ook kritische geluiden te horen over het nut en de noodzaak van ontwikkelingshulp. China en Tanzania vormen hierbij de meest toonaangevende stem, met de term *self reliance*. De regering van Tanzania besluit in 1967 alleen nog ontwikkelingshulp te accepteren als het bijdraagt aan de zelfstandigheid van zijn land.⁵⁴ In Nederland neemt de druk vanuit het bedrijfsleven toe. Dit resulteert in een toename van de bilaterale hulp van vier miljoen naar 328 miljoen in de periode 1965 tot 1972. In 1968 is de bilaterale hulp zelfs groter dan de multilaterale hulp. Tijdens deze periode blijkt

⁴⁹ Martin Geiger and Antoine Pécoud, Development and the ‘Migration and Development Nexus’, 371.

⁵⁰ J. Theunis, *Buitenlandse Arbeiders in Nederland*, (Baarn 1979) 69.

⁵¹ Martin Geiger and Antoine Pécoud, Development and the ‘Migration and Development Nexus’, 369.

⁵² *Ibidem*, 371.

⁵³ Sandra Lavenex and Rahel Kunz The Migration–Development Nexus in EU External Relations, *Journal of European Integration*. 30:3 (2008), 439–457, 439.

⁵⁴ Maarten Kuitenbrouwer *De ontdekking van de Derde Wereld*, 125.

dat de coördinatie over deze gelden nog steeds een hoge mate van conflict bestaat. De competentiestrijd tussen de ministeries komt tot uiting in een interdepartementaal overleg. Minister Udink (1967-1971) vertelt in een interview: ‘Hij [minister Block van Economische zaken] is ook wel eens een keer naar boven komen stormen [...] waarbij hij de deur van mijn kamer opengooide en begon te schelden voor mijn bureau: ‘Het moest afgelopen zijn met dat geruzie in die coördinatiecommissie!’⁵⁵ Steeds meer verantwoordelijkheid wordt naar het ministerie van Ontwikkelingssamenwerking toegetrokken. Tijdens de ministerraad van Kabinet Biesheuvel (1971-1972) zegt Minister Langman van Economische Zaken ‘dat de houding van minister Boertien [de opvolger van minister Udink] doet denken aan een man die de gehele tuin van zijn buurman heeft geannexeerd en, wanneer deze daar bezwaren tegen maakt, zegt bereid te zijn de helft af te staan’.⁵⁶

Paul Hoebink stelt dat de ‘bedrijvenlobby’ heeft gewonnen van de ‘idealisten’ van Buitenlandse Zaken.⁵⁷ Minister Udink is afkomstig van de Centrale Kamer voor Handelsbevordering en omschrijft ontwikkelingssamenwerking als ‘werkgelegenheidsinstrument’ voor Nederland.⁵⁸ Den Uyl van de Partij van de Arbeid (PvdA) omschrijft Udink cynisch als ‘een geroutineerde en gerespecteerde verdediger van handelsbelangen’.⁵⁹ Hiermee profileert hij zich in het debat als de belangenbehartiger voor ontwikkelingslanden en wordt impliciet gesteld dat bedrijven niet goed zijn voor de impact van ontwikkelingssamenwerking. De sterke positie van het Nederlandse bedrijfsleven valt te verklaren uit het feit dat Nederland in de eerste decennia na de oorlog volop bezig is met de wederopbouw. Volledige werkgelegenheid heeft hierbij de hoogste prioriteit. De productiekosten worden bewust laag gehouden om in het buitenland goed te kunnen concurreren.⁶⁰ Door de hoge emigratie in de jaren 50 en de lage aanwas van arbeid van landbouw streken ontstaat er een tekort aan arbeiders met een lage opleiding. Tevergeefs proberen werkgevers arbeid uit de noordelijke en oostelijke provincies te werven, waar de werkloosheid op dat moment gemiddeld hoog is. Ook arbeiders uit België en Duitsland bleken moeilijk te werven, door de hoge vraag naar arbeid in de desbetreffende landen.⁶¹ Na het

⁵⁵ L.J. Van Damme en M.G.M Smits 2009, 87.

⁵⁶ Ministerraad, 25 februari 1972. notulen (agendapunt 8). na, 2.02.05.02 (arch. mr), 25 februari 1972. in: Dierikx, M.L.J. e.a. eds. Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. Bronnenuitgave. Vol III, 1967-1973 (Den Haag, 2005). 633, 634.

⁵⁷ Paul Hoebink, *geven is nemen*, 53.

⁵⁸ L.J. Van Damme en M.G.M Smits 2009, 90.

⁵⁹ Paul Hoebink, *geven is nemen*, 54.

⁶⁰ Ibidem, 54.

⁶¹ Herman Obdeijn en Marlou Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam Bert Bakker 2008). 266.

werven van Italiaanse en Spaanse werknemers, richt het bedrijfsleven zich op Marokko en Turkije. Met Turkije wordt in 1964 een wervingscontract afgesloten en in 1969 met Marokko.⁶²

Het ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid hoopt de migratie met vergunningen te kunnen reguleren. Dit kan al snel als ijdele hoop worden beschouwd. Van 1964 tot 1966 worden er officieel 15.000 gastarbeiders geworven, tegen 65.000 vergunningen die worden afgegeven door het ministerie. De vakbonden staan positief tegenover buitenlandse arbeiders. Niet alleen blijft daarmee de productie en groei in stand, ook is krapte op de arbeidsmarkt gunstig voor hun onderhandelingspositie. Daarnaast vrezen de vakbonden dat bedrijven zich naar andere landen zullen verplaatsen, als er niet genoeg arbeiders beschikbaar zijn.⁶³ De werving zal duren tot 1974, ondanks dat er door de economische recessie aan het begin van de jaren 70 sprake is van hoge werkloosheid in Nederland.⁶⁴ Tot dan toe heeft het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking zich nog niet officieel bemoeid met internationale arbeidsmigratie. Kenmerkend is dat de latere minister Jan Pronk al in 1969 bezig is met het vraagstuk van buitenlandse werknemers. In het pamflet ‘Mooi rood is niet lelijk’ van de PvdA stroming Nieuw Links stelt hij dat de huidige internationale arbeidsverdeling de hoofdoorzaak is van armoede in het Zuiden.⁶⁵ In een brief aan Minister-President de Jong uit hetzelfde jaar wijst Pronk op de discriminatie van werknemers in Nederland uit ontwikkelingslanden en zet daarnaast uiteen wat er volgens hem mis is met ontwikkelingssamenwerking.⁶⁶

Buitenlandse werknemers op de landelijke politieke agenda

In 1979 brengt de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (WRR) het rapport ‘Etnische Minderheden’ uit, geschreven door REMPLOD-onderzoeker Rinus Penninx. In dit onderzoek worden de beleidsaannames uit de jaren 60 en 70 geëvalueerd. Centraal in dit onderzoek is dat het beleid ‘in het teken heeft gestaan van tijdelijkheid’.⁶⁷ Hierdoor is er door de overheid alleen beleid op de korte termijn gevoerd. Gastarbeiders worden niet gewenst door de overheid en onder politici heerst de veronderstelling dat het merendeel van de gastarbeiders

⁶² Vijfeeuwenmigratie, Migratie van Marokkaanse Nederlanders in cijfers (1967-2008) <http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/foto/migratie-marokkaanse-nederlanders-cijfers-1967-2008> (11-12-2015)/ Vijfeeuwenmigratie, Migratie van Turkse Nederlanders in cijfers (1967-2010) <http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/foto/migratie-turkse-nederlanders-cijfers-1967-2010> (11-12-2015).

⁶³ Herman Obdeijn en Marlou Schrover, *Komen en gaan*, 266.

⁶⁴ Ibidem, 267-268.

⁶⁵ Maarten Kuitenbrouwer, *De ontdekking van de Derde Wereld*, 121.

⁶⁶ Secretaris Werkgroep Kerk en Ontwikkelingssamenwerking, Raad van Kerken (Pronk) aan Minister-President (De Jong), 17 november 1969 in: Dierikx, M.L.J. e.a. eds. *Nederlandse ontwikkelingssamenwerking*. Bronnenuitgave. Vol III, 1967-1973 (Den Haag, 2005), 418.

⁶⁷ Rinus Penninx, *Etnische minderheden*. A: Rapport aan de regering; B: Naar een algemeen etnisch minderhedenbeleid? WRR rapport nr. 17. 9 mei 1979, VII.

überhaupt niet zou willen blijven. Gezinsmigratie wordt verklaard uit de wens met de man herenigd te worden en niet zozeer uit de wens om in Nederland te zijn. Nederland is volgens politici geen immigratieland.⁶⁸ Ook de vakbewegingen krijgen van Penninx in 1979 het verwijt te lang gehandeld te hebben naar het idee dat buitenlanders hier tijdelijk zouden blijven. De FNV geeft onterecht de bedrijven de volledige schuld: ‘De oorzaak van alle problemen ligt bij de werkgevers. Zij kozen in plaats van investeringen [...], voor de gemakkelijke weg: het aantrekken van buitenlanders’.⁶⁹ De Nederlandse economie staat centraal bij de werving van buitenlandse werknemers, ook voor de vakbonden.⁷⁰ Tot 1970 ligt de verantwoordelijkheid voor het beleid ten aanzien van buitenlandse werknemers bij gemeenten. Dit verandert als actiegroepen onderzoeksresultaten publiceren naar de huisvesting van gastarbeiders en zo een storm van kritiek veroorzaken. Onder meer een aantal grote branden in gastarbeidershuizen ‘schokte de publieke opinie’⁷¹. Gemeenten schuiven de kritiek door naar bedrijven, maar op landelijk niveau begint er aandacht te ontstaan voor de problematiek rondom gastarbeiders.

Rond 1970 presenteert de regering de eerste Nota Buitenlandse Werknemers, waarin de regering beleid voorstelt om arbeidsmigratie te reguleren. De nota wordt zeer kritisch ontvangen en een nieuwe versie moet worden geschreven. De voornaamste kritiekpunten zijn dat het beleid te eenzijdig op de economie is gericht, dat het uitgaat van een ‘eng nationale benadering’ en dat het beleid ‘geen rekening [houdt] met de aspecten van ontwikkelingshulp’⁷². Samengevat dient het beleid het Nederlandse belang en ontbreekt het belang van de landen van herkomst. De Nationale Commissie Ontwikkelingsstrategie 1970-1980 (NCO) noemt de internationale arbeidsverdeling één van de ‘elementen in de strategie, die onvoldoende zijn uitgewerkt, waarbij een aantal fundamentele vraagstukken van ontwikkelingssamenwerking aan de orde [is]’.⁷³ Minister Boertien vraagt in 1971 naar aanleiding van de kritiek advies aan de Nationale Raad van Advies inzake Hulpverlening aan minder ontwikkelde landen (NAR) over gastarbeiders.⁷⁴ De centrale vraag voor het advies is: ‘Biedt in het algemeen de gastarbeid

⁶⁸ Ibidem, 136.

⁶⁹ Robert Sikkes, ‘Vakbeweging wordt steeds actiever voor buitenlandse werknemers’. Nieuwe Leidsche Courant, 3 oktober 1979 [http://leiden.courant.nu/issue/NLC/1979-10-03/edition/0/page/5?query=Penninx&sort=relevance&f_periodicalcode\[0\]=NLC](http://leiden.courant.nu/issue/NLC/1979-10-03/edition/0/page/5?query=Penninx&sort=relevance&f_periodicalcode[0]=NLC) (20-01-2016).

⁷⁰ Rinus Penninx, Etnische minderheden, 154.

⁷¹ Ibidem, 121.

⁷² Nota Buitenlandse Werknemers. Memorie van Antwoord, Tweede Kamer 10 504, no 9. (1974), 3.

⁷³ Nationale commissie ontwikkelingsstrategie, 11 februari 1972. Nota. No. NC/Alg. 333. Archief BuZa, code 999 (VN), 1965-1974, 999.214.6, inv.no. 598. in: Dierikx, M.L.J. e.a. eds. Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. Bronnenuitgave. Vol III, 1967-1973 (Den Haag, 2005), 622.

⁷⁴ Nota Buitenlandse Werknemers. Memorie van Antwoord, Tweede Kamer 10 504, no 9. (1974), 4.

een redelijke oplossing voor problemen van het ontwikkelingsland van herkomst?'.⁷⁵ Niet alleen blijkt hieruit dat het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking tot dan toe nog geen eigen invulling heeft voor haar rol in internationale arbeidsmigratie, maar dat de eerste assumptie hoopvol uitgaat van een positief effect van migratie op de economische ontwikkeling van landen van herkomst. De gastarbeiders lijken voor de regering totaal geen prioriteit te vormen en worden eerder als last gezien. Tijdens de Ministerraad van 8 september 1972 wordt er gesproken over het opnemen van Oegandese vluchtelingen. Hier staat het voltallige kabinet negatief tegenover. Minister van Justitie van Agt stelt dat Nederland al te maken heeft met minderhedenproblematiek en dat het land overvol is. Een voorstel van Sociale Zaken om de vluchtelingen in plaats van het gastarbeiders quotum te laten komen wordt niet als reëel gezien, omdat vluchtelingen meestal niet laag zijn opgeleid.⁷⁶ De inwisselbaarheid van vluchtelingen en gastarbeiders is veelzeggend voor de prioriteiten van de regering. Er dient daarom kritisch gekeken te worden naar de belangen die centraal staan bij de opzet en navolging van het REMPLOD-project.

De afwezigheid van het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking in het migratiedebat kan voor een deel worden verklaard door institutionele factoren. Ten eerste moet er rekening worden gehouden dat het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking in 1971 pas vijf jaar bestaat. Het kabinet-Cals, met daarin de eerste minister voor Ontwikkelingssamenwerking is al binnen twee jaar gevallen in 1967. De eerste grote nota over ontwikkelingsbeleid wordt daarom pas in het kabinet-de Jong in 1967 besproken. Daarnaast ligt het ontwikkelingsbeleid verspreid over maar liefst elf ministeries.⁷⁷ In 1969 roept de Nederlandse organisatie voor Internationale ontwikkelingssamenwerking (NOVIB) op tot een integraal ontwikkelingsbeleid.⁷⁸ '[Er] blijven vele wezenlijke aspecten van het ontwikkelingsbeleid onbesproken in de begroting van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, omdat zij onder andere ministeries ressorteren'.⁷⁹ Het beleid ten aanzien van buitenlandse arbeiders ligt zoals gezegd tot 1970 op lokaal niveau. Pas nadat er kritiek ontstaat op gemeenten, komen gastarbeiders op de landelijke politieke agenda te staan. Voor een groot deel kan de afwezigheid echter ideologisch worden verklaard. De tegenstrijdigheid die bestaat in de keuze

⁷⁵ Nationale Raad van Advies inzake Hulpverlening aan Minder Ontwikkelde Landen, Advies Gastarbeiders, Bijlage 1, onderwerp adviesaanvragen, 9 maart 1972, (Den Haag 1973), 15.

⁷⁶ Notulen ministerraad 8 september 1972 in: Dierikx, M.L.J. e.a. eds. Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. Bronnenuitgave. Vol III, 1967-1973 (Den Haag, 2005), 704.

⁷⁷ Paul Hoebink, *geven is nemen*, 53.

⁷⁸ NOVIB is de voorloper van Oxfam Novib.

⁷⁹ Nederlandse Organisatie voor Internationale Ontwikkelingssamenwerking, 16 april 1971, Nota. No. CR.4/017534. NA, 2.03.01 (Arch. AZ/KMP), inv.no. 8755. in: Dierikx, M.L.J. e.a. eds. Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. Bronnenuitgave. Vol III, 1967-1973 (Den Haag, 2005), 533.

tussen multilateraal en bilateraal beleid, komt ook naar voren in de problematiek ten aanzien van arbeidsmigratie. Aan het Nederlandse belang wordt een hogere prioriteit gegeven dan het belang van ontwikkelingslanden. Het REMPLOD-project ontstaat uit een poging om deze belangen naast elkaar te laten bestaan en een win-win situatie te creëren. Ironisch in dit opzicht is de uitspraak van oud-topambtenaar Eldik Buitenlandse Zaken van 1952 tot 1972. Hij stelt dat mensen van Economische Zaken voor ‘keiharde winsten ging’ om het Nederlands belang te behartigen, waar ‘zij’ het belang van de ontwikkelingslanden behartigden. ‘Economische Zaken had evenveel belang bij Frankrijk als bij Marokko. En wij hadden veel meer belang bij Marokko dan bij Frankrijk’.⁸⁰ Uit de reconstructie van het REMPLOD-project zal blijken dat het ministerie van Ontwikkelingssamenwerking ook uiteindelijk voornamelijk handelt uit het Nederlandse belang en in veel mindere mate uit het belang van de landen van herkomst.

‘Een gevaarlijk klein ideoloogje’ aan de macht

Gastarbeid en ontwikkelingssamenwerking zijn voor 1974 al door verschillende belangengroepen expliciet aan elkaar gekoppeld. In 1972 wordt in een publicatie van de Stichting Maatschappij en Onderneming gesproken over gastarbeid als een vorm van ontwikkelingshulp. ‘Op het eerste gezicht kan worden gesteld dat internationale migratie aan alle betrokken partijen: gastland, land van herkomst, de individuele onderneming en zijn werknemers en – last but not least – de buitenlandse werknemer zelf, voordeel biedt’.⁸¹ NOVIB stelt in hetzelfde jaar dat gastarbeiders ‘een unieke kans bieden als vorm van ontwikkelingssamenwerking’.⁸² Opleiding en begeleiding bij terugkeer van deze werknemers zou kunnen zorgen voor een ‘noodzakelijk middenkamer’ in het land van herkomst.⁸³ Het tegenovergestelde wordt ook beweerd. ‘Labour migration is a form of development aid given by poor countries to rich countries’.⁸⁴ De vakbonden stellen in juni 1975 dat: ‘Nederland de schade die het zelf of zijn bedrijfsleven in de ontwikkelingslanden veroorzaakt of veroorzaakt heeft ook zou moeten vergoeden’.⁸⁵ De gastarbeid is volgens deze partijen een inherent onderdeel van de schade.

⁸⁰ M.L.J. Dierikx en mw. Dr. A.P.G. Sens, interview met drs. B van Eldik: ‘In mijn tijd was ontwikkelingshulp zo’n beetje de heilige koe’ in L.J. Van Damme en M.G.M Smits, *Voor de ontwikkeling van de derde wereld, Politici en ambtenaren over de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking* (Amsterdam 2009) 52.

⁸¹ J. Theunis, *Buitenlandse Arbeiders in Nederland*, 60.

⁸² *Ibidem*, 60.

⁸³ Nederlandse Organisatie voor Internationale Ontwikkelingssamenwerking, 16 april 1971, 540.

⁸⁴ J. Theunis, *Buitenlandse Arbeiders in Nederland*, 24.

⁸⁵ Verbond van Vakverenigingen, Nederlands Katholiek Vakverbond en Christelijk Nationaal Vakverbond, 5 juni 1975 Commentaar (z.no.). NA, 2.02.05.02 (Arch. MR), inv.no. 1673 in: Dierikx, M.L.J. e.a. eds. *Nederlandse ontwikkelingssamenwerking*. Bronnenuitgave. Vol IV, 1973-1977 (Den Haag, 2005). 405.

Het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking is op zoek naar haar rol in dit debat, als in 1973 PvdA'er Jan Pronk als minister wordt geïnstalleerd in het progressief linkse kabinet-Den Uyl. De economische groei is verdwenen en door de oliecrisis is er sprake van hoge werkloosheid. De werving van gastarbeiders wordt in 1973 abrupt gestopt⁸⁶. Jan Pronk heeft het hoofdstuk over ontwikkelingssamenwerking in het gezamenlijke verkiezingsprogramma met D66 en de PPR geredigeerd⁸⁷. Om Jan Pronk goed te begrijpen is het nuttig om eerst naar zijn leermeester Jan Tinbergen te kijken. Tinbergen is een gerespecteerd en invloedrijk hoogleraar ontwikkelingseconomie aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Op zijn aanraden komt Jan Pronk in 1971 op de verkiezingslijst van de PvdA te staan⁸⁸. Pronk is voor hij de politiek ingaat wetenschappelijk medewerker van Tinbergen. Naast hoogleraar is Tinbergen oud-voorzitter van de NAR en in 1970 voorzitter van de Commissie voor Ontwikkelingsplanning voor de VN. In deze laatste rol is hij belast met de verantwoordelijkheid om de mondiale ontwikkelingsstrategie voor de jaren zeventig uit te werken. Pronk heeft bij Tinbergen scherpe, en theoretische ideeën opgedaan over hoe ontwikkelingssamenwerking er uit dient te zien, en welke aannames daarachter schuil gaan.⁸⁹ Fractievoorzitter Den Uyl typeert Pronk in eerste instantie zelfs als 'een gevaarlijk klein ideoloogje'.⁹⁰ Als minister voor Ontwikkelingssamenwerking kan Pronk zijn ideeën in de praktijk brengen. Zelf zegt hij daarover: 'Ik vond dat ik het beter wist dan wie ook, zo eigenwijs was ik. En ik *wist* het ook. Ik had me er jaren mee bezig gehouden'.⁹¹ Pronk wordt 'een bevlogen en vaak emotioneel betrokken PvdA politicus' genoemd die belemmerd wordt door de 'ketenen van een progressieve minister'.^{92,93} In 2008 stelt Pronk: 'Ik leerde de beperkingen kennen van het maken van plannen en de grote betekenis van beleid dat niet alleen wordt uitgevoerd ten behoeve van mensen, maar met en door de betrokken zelf, van onderop'.⁹⁴ De kernwaarden achter het beleid zitten bij Pronk rotsvast en door zijn grote kennis over het onderwerp is er een diepe overtuiging dat hij de kernwaarden op een juiste manier zou vertalen in beleid. De ruimte voor nieuwe

⁸⁶ Herman Obdeijn en Marlou Schrover, *Komen en Gaan*, 288.

⁸⁷ Maarten Kuitenbrouwer, *De ontdekking van de Derde Wereld*, 121.

⁸⁸ Ibidem, 112.

⁸⁹ Ibidem, 115.

⁹⁰ Ibidem, 121.

⁹¹ J. Van Damme en M.G.M Smits, interview met dr. J.P. Pronk: 'Ik heb er getracht er bovenop te zitten' in L.J. Van Damme en M.G.M Smits, *Voor de ontwikkeling van de derde wereld, Politici en ambtenaren over de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking* (Amsterdam 2009) 169.

⁹² Parlement & Politiek, Prof. Dr. J.P. (Jan) Pronk https://www.parlement.com/id/vg09l1fvqayy/j_p_jan_pronk (14-12-2015).

⁹³ Maarten Kuitenbrouwer *De ontdekking van de Derde Wereld*, 128.

⁹⁴ Jan Pronk, *Het pantser afleggen, Ideeën voor een open politiek* (Amsterdam 2008), 18.

ideeën en voor aanpassingen van beleidsaannames lijkt bij minister Pronk beperkt. Dit dient in het achterhoofd gehouden te worden tijdens de analyse van het REMPLOD-project.

Ontwikkelingshulp moet worden gericht op de allerarmsten en op de verbetering van sociaal-politieke structuren.⁹⁵ Minister Pronk was een groot voorstander van het eerder genoemde *self reliance* en maakt dit beginsel leidend in zijn beleid. Ontwikkelingslanden krijgen hierdoor een grotere zeggenschap in de besteding van de hulp. Pronk trekt al snel de zeggenschap over het budget van meerdere posten van ontwikkelingssamenwerking naar zich toe, waaronder de bestedingen voor bilaterale hulp. Dat laatste lukt hem maar gedeetelijk.⁹⁶ Het budget voor de totale hulp verdriedubbelde tijdens het ministerschap van Pronk, terwijl de betrekkingen tussen het bedrijfsleven en het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking verslechterde.⁹⁷ In 1973 verschijnt het rapport van de NAR, 'Advies Gastarbeiders'. De focus in dit rapport ligt sterk op de Nederlandse context, maar geeft ook zeer relevante informatie voor de aannames achter het beleid in de landen van herkomst. Allereerst maakt de NAR een scherp onderscheid tussen de mate van ontwikkeling van landen waar gastarbeiders vandaan komen. Turkije, Marokko en Tunesië worden aangemerkt als ontwikkelingslanden. Spanje en Joegoslavië zijn dat niet en daardoor doet 'een verband tussen ontwikkelingssamenwerking en gastarbeid voor deze beide landen naar zijn mening [De Raad] dan ook enigszins onrealistisch aan'.⁹⁸ Het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking zal echter ook op deze landen beleid voeren. De NAR stelt dat de regeringen van Turkije, Marokko en Tunesië emigratie hebben gestimuleerd. Dit is een plausibele aanname gezien de wervingsovereenkomsten met Nederland. De NAR vindt het verassend dat er zich onder de gastarbeiders ook onderwijzers, automonteurs en verpleegsters bevinden. De NAR concludeert: 'Een morele verplichting kan worden afgeleid uit het feit, dat wij jarenlang arbeiders uit deze landen hebben gebruikt voor onze eigen doeleinden'.⁹⁹

In 1974 komt er een nieuwe Nota Buitenlandse Werknemers. In de nota staat de Nederlandse economie en daarmee samenhangende noodzaak voor gastarbeiders centraal. Aan het eind van de nota zet minister Pronk zijn visie op buitenlandse werknemers uiteen. In een Memorie van Antwoord wordt gesteld: 'Aangezien dit in het algemeen ontwikkelingslanden zijn is er een nauwe relatie tussen enerzijds de aanwezigheid van buitenlandse werknemers in de geïndustrialiseerde landen en anderzijds het vraagstuk van de onderontwikkeling van de

⁹⁵ Maarten Kuitenbrouwer, *De ontdekking van de Derde Wereld*, 229.

⁹⁶ Ibidem, 150.

⁹⁷ Ibidem, 174.

⁹⁸ Nationale Raad van Advies, *Advies Gastarbeiders*, 6.

⁹⁹ Ibidem, 13.

derde wereld en de daarmee samenhangende ontwikkelingssamenwerking'.¹⁰⁰ Het stuk over ontwikkelingssamenwerking staat op gespannen voet met de rest van de nota. Uit de ministerraad van juli 1974 blijkt dat het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking begin 1974 voor het eerst wordt geconfronteerd met migratie door een plan uit de koker van het ministerie van Financiën. In het plan wordt voorgesteld dat de financiering van beleid ten aanzien van buitenlandse werknemers onder het ontwikkelingsbudget zou moeten vallen. Concreet gaat het hier om de financiering van de opvang, begeleiding en een 'terugkeerbonus' van buitenlandse werknemers.¹⁰¹ Treffend is de brief die Minister Pronk hierover stuurde op 22 februari 1974 aan vrijwel alle ministers in het kabinet. 'Ik ben mordicus tegen het financieren uit de ontwikkelingshulp van maatregelen die erop gericht zijn het recht van buitenlandse werknemers op een menswaardig bestaan in Nederland zelf te verwezenlijken, en van maatregelen die erop gericht zijn hen zo spoedig mogelijk te doen terugkeren'.¹⁰² Dit plan blijkt te zijn gepresenteerd zonder overleg hierover met Minister Pronk, zo blijkt uit de brief. Minister Pronk stelt dat het schort aan systematisch overleg tussen de bewindslieden uit de progressieve drie en stelt dat de voorstellen over de financiering uit algemene middelen, evenals het uithollen van het ontwikkelingsplafond voor hem als verrassing kwamen.¹⁰³ Pronk stelt daartegenover dat hij in de Ministerraad al vaker heeft gesteld 'een beleid mede te financieren dat erop gericht is een band te leggen tussen de problematiek van de buitenlandse werknemers en de ontwikkelingssamenwerking'.¹⁰⁴ Naast investeringen, denkt Pronk aan het creëren van werkgelegenheid in de landen van herkomst en het financieren van opleidingen en trainingen voor terugkerende gastarbeiders. Pronk stelt dat hij het initiatief heeft genomen, maar de daadwerkelijke uitvoering van het beleid lijkt eerder op een reactie op plannen van het ministerie van Financiën. De eerste stap naar de uitvoering van het REMPLOD project is gezet.

Win-win-beleid, gastarbeiders terugzenden als ontwikkelingswerkers

In de ministerraad van 10 juli 1974 wordt besloten dat Pronk 25 miljoen gulden van zijn begroting beschikbaar zal stellen aan de begeleiding van buitenlandse werknemers.¹⁰⁵ Enkele ministers zijn verrast dat Pronk het onderwerp van de buitenlandse werknemers volledig naar

¹⁰⁰ Nota Buitenlandse Werknemers. Memorie van Antwoord, Tweede Kamer 10 504, no 9, 21 (1974). 405.

¹⁰¹ Ministerraad, 10 juli 1974. notulen (agendapunt 1 e). NA, 2.02.05.02 (Arch. MR), 10 juli 1974, in: Dierikx, M.L.J. e.a. eds. Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. Bronnenuitgave. Vol IV, 1973-1977 (Den Haag, 2005). 246.

¹⁰² Brief (z.no). Privé-archief J.P. Pronk 22 februari 1974 in: Dierikx, M.L.J. e.a. eds. Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. Bronnenuitgave. Vol IV, 1973-1977 (Den Haag, 2005), 154.

¹⁰³ De progressieve drie zijn de politieke partijen PvdA, D66 en PPR.

¹⁰⁴ Brief (z.no). Privé-archief J.P. Pronk, 22 februari 1974, 154.

¹⁰⁵ Ministerraad, 10 juli 1974, in: Dierikx, M.L.J. e.a. eds. Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. Bronnenuitgave. Vol IV, 1973-1977 (Den Haag, 2005), 246.

zich toe wil trekken, gezien zijn eerdere terughoudendheid. Een verklaring is dat gastarbeiders passen in de visie van Pronk om tot een betere en eerlijkere internationale arbeidsverdeling te komen. Dit wordt het herstructureringsbeleid genoemd. Bij het ontwikkelingsbeleid wordt een cruciale kanttekening geplaatst door het kabinet. Nederlandse bedrijven of bedrijfstakken mogen door het streven naar een betere internationale arbeidsverdeling, niet in structurele moeilijkheden geraken. Bij de beleidsbepaling wordt het Nederlandse belang zeer duidelijk boven het belang van arbeidsmigranten geplaatst. Het ministerie van Ontwikkelingssamenwerking brengt samen met het ministerie van Economische Zaken de Nota inzake de herstructurering van de Nederlandse economie en de ontwikkelingssamenwerking uit op 9 december 1974.¹⁰⁶ De nota geeft vooral een uiteenzetting van de visie, maar komt niet met concrete beleidsvoorstellen. De vertaalslag van de *deep core* naar de *policy core* wordt nauwelijks gemaakt. Het doel van ontwikkelingssamenwerking is dat ontwikkelingslanden een betere positie krijgen in de wereldhandel. Voor Economische Zaken biedt de herstructurering eens kans om de Nederlandse economie onafhankelijk te maken van buitenlandse werknemers, zonder hierbij de Nederlandse economie te schaden. Voor dit beleid wordt 35 miljoen gulden beschikbaar gemaakt, wat onder de verantwoordelijkheid van het budget van Pronk komt vallen. Onder ambtenaren komt dit budget daarom bekend te staan als de ‘Pronkpot’.¹⁰⁷ Het is opvallend dat het budget hiervoor onder de verantwoordelijkheid van Pronk komt te liggen. Uit overleg tussen ambtenaren van het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking blijkt dat er op 24 april 1972 een ‘dimensie van ontwikkelingssamenwerking’ in het beleid nog ontbreekt.¹⁰⁸ De nota herstructurering wordt in 1975 door betrokken ambtenaren gezien als de visie achter het werkgelegenheidsbeleid in herkomstlanden en achter het terugkeerbeleid.¹⁰⁹ De belangen tussen ontwikkelingssamenwerking en de Nederlandse economie lijken moeilijk verenigbaar.

De voorzitter van de NAR, Patijn, stelt in een ongevraagd advies dat opvang en begeleiding van buitenlandse werknemers niet op de begroting van het ministerie voor

¹⁰⁶ Handelingen der Staten-Generaal, Tweede Kamer, 1974-1975, bijl. 13.214, no. 2.

¹⁰⁷ Ministerie van Buitenlandse Zaken (Weijers) aan Hoofd Bureau Beleidsvoorbereiding en secretariaat adviesraad, plaatsvervangend directeur-generaal internationale samenwerking (van Dam), 3 juli 1979. Memorandum. No. IB-182/79. Archief BuZa, code 6, 1975-1984, 610.300, inv.no. 4780. in: Dierikx, M.L.J. e.a. eds. Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. Bronnenuitgave. Vol IV, 1978-1982 (Den Haag, 2008), 398.

¹⁰⁸ Coördinatie commissie inzake hulpverlening aan minder ontwikkelde landen, 24 april 1974. Nota. No. C O 149. NA, 2.03.01 (Arch. AZ/KMP), inv.no. 8764. in: Dierikx, M.L.J. e.a. eds. Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. Bronnenuitgave. Vol IV, 1973-1977 (Den Haag, 2005).188.

¹⁰⁹ IISG Amsterdam, Collectie Remplod-onderzoeksproject (Reintegration of Emigrant Manpower and Local Opportunities for Development), 1. Stukken van de Stuurgroep REMPLOD uit de eerste fase (1973-1975): onvolledig. Notulen Interdepartementale Werkgroep Buitenlandse Werknemers. 29 Oktober 1975.

Ontwikkelingssamenleving horen te staan en spreekt van ‘oneigenlijke hulpverlening’.¹¹⁰ Ontwikkelingshulp moet volgens het advies niet in Nederland, maar in het buitenland worden gespendeerd. Minister Pronk volgt deze redenering, in tegenstelling tot buitenlandse werknemers, wel bij het verzet tegen het financieren van vluchtelingen in Nederland met ontwikkelingsgeld. In de ministerraad van 2 juli 1976 stelt Pronk dat zo min mogelijk ontwikkelingsgeld in Nederland dient te worden besteed.¹¹¹ Het ontwikkelingsbudget voor buitenlandse werknemers in Nederland groeit echter van 24.4 miljoen gulden in 1975 naar 30.7 miljoen gulden in 1976. Uit dezelfde ministerraad blijkt ook dat gastarbeiders nog altijd met argwaan worden beschouwd. Minister van Justitie van Agt stelt dat er nauwlettend moet worden toegezien op Turkse en Marokkaanse gastarbeiders om te bezien dat er geen criminelen tussen zitten.¹¹² Het is op zijn zachts gezegd opvallend dat ‘verdachte’ buitenlandse werknemers door ontwikkelingsgeld worden bijgestaan, in tegenstelling tot ‘hulpbehoevende’ vluchtelingen. Het laat zien dat er een politiek belang bestond om buitenlandse werknemers te financieren. Het belang van de buitenlandse werknemer zelf stond niet centraal. Deze botsing van belangen past in de trend dat wringt tussen de ministeries van Economische Zaken en Buitenlandse Zaken. Aan het ministerie van Ontwikkelingssamenwerking de taak om beleid te ontwikkelen waarmee de kernwaarden van deze twee tegengestelde ministeries verenigd kunnen worden.

Het REMPLOD-project is voortgekomen uit nieuwe aannames over de invloed van gastarbeid op economische ontwikkeling. De aannames worden in dit project empirisch onderzocht en beleid wordt ontwikkeld om de negatieve effecten van migratie te verminderen. Minister Pronk spreekt in de Tweede Kamer over REMPLOD als ‘begeleidend onderzoek bij een experimenteel beleid’.¹¹³ De kern van het beleid gedurende het REMPLOD-onderzoek draait om *self-reliance*. Ontwikkelingslanden dienen de regie te hebben over hun eigen ontwikkeling. De beleidsaannames ten aanzien van arbeidsmigratie stoelen op de volgende drie uitgangspunten: ten eerste dient de terugkeer van gastarbeiders ingezet te worden als middel voor lokale ontwikkeling. Ten tweede moet arbeidsgelegenheid gestimuleerd worden in landen van herkomst om migratie naar Nederland te voorkomen. Ten derde moet er een

¹¹⁰ Voorzitter nationale adviesraad voor ontwikkelingssamenwerking (Patijn) aan minister voor Ontwikkelingssamenwerking (Pronk), 4 mei 1976. Brief. No. A-108/76. NA, 2.03.01 (Arch. AZ/KMP), inv.no. 8758 in: Dierikx, M.L.J. e.a. eds. Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. Bronnenuitgave. Vol IV, 1973-1977 (Den Haag, 2005).

¹¹¹ Ministerraad, 2 juli 1976 in: Dierikx, M.L.J. e.a. eds. Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. Bronnenuitgave. Vol IV, 1973-1977 (Den Haag, 2005). 569-570.

¹¹² Ibidem.

¹¹³ IISG Amsterdam, Collectie Remplod-onderzoeksproject (Reintegration of Emigrant Manpower and Local Opportunities for Development) 2. Stukken van de Stuurgroep REMPLOD uit de tweede fase: 24ste t/m 32 stuurgroepvergadering (jan. 1976- september 1976). 23 juni 1976 Brief Pieter van Dijk en J. Schoorl aan minister Pronk van ontwikkelingssamenwerking.

herstructurering van de Nederlandse economie plaatsvinden om de positie van ontwikkelingslanden te verbeteren en om de Nederlandse economie onafhankelijk te maken van buitenlandse werknemers. Het beleid wordt gepresenteerd als win-win situatie, waarbij migratie wordt voorkomen, het ontwikkelingsland profiteert door werkgelegenheid en Nederland wordt verlost van de gastarbeidersproblematiek. Dit stelt ook REMPLOD-onderzoeker Rinus Penninx in het WRR rapport 'Etnische Minderheden' in 1979;

Eenzijds tracht zij [de Nederlandse overheid] de vraag naar buitenlandse arbeiders te doen verminderen in Nederland, anderzijds tracht zij het buitenlands aanbod te doen verminderen door ontwikkelingssamenwerkingsprogramma's en internationale aanpak van de wereldarbeidsverdeling te stimuleren. Op zich zijn de laatste twee consistente langetermijndoelstellingen; ze zijn echter in de beleidsdocumenten weinig concreet uitgewerkt en twijfels aan de haalbaarheid ervan zijn zeker niet ongegrond¹¹⁴.

Belangrijk in dit verband is om te beseffen dat de belangen tussen emigratielanden en immigratielanden veelal niet overeen komen. Nancy Green kijkt in haar onderzoeken om die reden niet naar immigratie, maar naar emigratie en stelt dat 'the interrelationship of emigration and immigration does not mean that sending and receiving countries see eye to eye on movement'.¹¹⁵ Bij het sluiten van de wervingsakkoorden zagen Turkije en Marokko emigratie als strategie om werkloosheid tegen te gaan en om zo voor economische vooruitgang te kunnen zorgen.¹¹⁶ Voor de Nederland staat het economisch belang voorop.

Wimmer en Schiller stellen dat naties ook een grote rol hebben gespeeld in de totstandkoming van wetenschappelijk onderzoek. 'Nation-state building processes have fundamentally shaped the ways immigration has been perceived and received'.¹¹⁷ Hierbij is de term 'methodological nationalism' van belang. Het idee dat de natie, staat of samenleving, de natuurlijke, sociale en politieke vorm is van de moderne wereld, heeft een vergaande impact gehad op onderzoek naar migratie. De Haas stelt dat mede hierdoor theorieën over de verhoudingen tussen migratie en ontwikkeling zich onafhankelijk hebben ontwikkeld van de

¹¹⁴ Rinus Penninx, *Etnische minderheden*, 154-155.

¹¹⁵ Nancy L. Green, 2005. *The Politics of Exit: Reversing the Immigration Paradigm*, *Journal of Modern History*, 77 (2005): 263-289 269.

¹¹⁶ IISG Amsterdam, *Collectie Remplod-onderzoeksproject (Reintegration of Emigrant Manpower and Local Opportunities for Development)* 6. Onderzoeksmateriaal op nationaal niveau in Turkije.

¹¹⁷ Andreas Wimmer, Nina Glick Schiller. 'Methodological nationalism and beyond: nation-state building, migration and the social sciences', *Global Networks* 2:4, (2002) 301-334, 301-302.

algemene migratietheorieën. In migratietheorieën ligt de nadruk op het proces van migratie en op de ontvangst in het nieuwe land. Het land van herkomst speelt, zodra de migrant is vertrokken, een ondergeschikte rol. Om voorbij te kunnen gaan aan deze valkuil in onderzoek dient er bij het verklaren van de oorzaken en gevolgen van migratie ook gekeken te worden naar de individuele, en culturele factoren in het besluit van de migrant.¹¹⁸ De Haas stelt daarom huishoudens in zijn onderzoek centraal. In het huishouden wordt de strategie voor ontwikkeling bepaald, waarbij migratie als tactiek kan worden ingezet.¹¹⁹ ‘Migration can then be seen as a means to acquire a wider range of assets which insure against future shocks and stresses’.¹²⁰ Het huishouden is beter meetbaar dan een gemeenschap en een regio, maar ook bij deze concrete doelgroep moet worden opgepast dat er niet in eenzelfde theoretische valkuil wordt gevallen. Het huishouden kan niet pur sang worden beschouwd als een ‘unit with a clear will, plans, strategy and aims’.¹²¹ De Haas stelt dat sociale, juridische en politieke instituties ook moeten worden bekeken. De mate van vertrouwen in de overheid, in de rechtstaat en de sociale (on)rust in landen of gebieden spelen een belangrijke rol bij de potentie tot ontwikkeling en in de keuze voor migratie.¹²² De Haas biedt een verfrissende manier om onderzoek te doen naar de verhouding tussen migratie en ontwikkeling, maar gaat niet in op de belemmeringen die op macro niveau kunnen ontstaan. De focus ligt in het werk van de Haas daarom te eenzijdig op het land van herkomst en niet op de rol buitenlandse instituties en staten.

De mogelijkheid bestaat dat ook het REMPLD-onderzoek beperkt is door het methodologisch nationalisme en dat hun beleidsaannames daardoor gekleurd zijn. Stephen Castles stelt dat er onder politici nog steeds een sterk geloof bestaat dat internationale migratie negatieve gevolgen heeft en gestopt dient te worden.¹²³ Hieruit blijkt dat zienswijze ten aanzien van arbeidsmigratie zwart-wit is. Migratie is of negatief of positief voor economische ontwikkeling. Het centrale debat dat hier ten grondslag aan ligt is dat wanneer men migratie als probleem ziet, er beleid zal worden ontwikkeld om migratie tegen te gaan. Dit kan door beperkingen op visa, met strengere grenscontroles en door tijdelijk arbeidsmigratie op te schorten. Eind jaren 90 vindt er weer een omslag plaats in het denken over migratie. ‘Migration is no longer seen as a “problem”, but as a “tool” for development’.¹²⁴ De focus ligt hierbij sterk

¹¹⁸ Nancy. L. Green. The Comparative Method and Poststructural Structuralism: New Perspectives for Migration Studies, *Journal of American Ethnic History*, 13:4, (1994) 3-22, 13.

¹¹⁹ De Haas, *Migration and Development*, 245.

¹²⁰ *Ibidem*, 245.

¹²¹ *Ibidem*, 252.

¹²² *Ibidem*, 258.

¹²³ Stephen Castles, *Development and migration*, 2.

¹²⁴ Sandra Lavenex en Rahel Kunz, *The Migration–Development Nexus in EU External Relations*, 441.

op de bijdrage die migranten leveren aan hun land van herkomst, zoals geldverzendingen. Wanneer migratie als middel voor ontwikkeling wordt gezien is er een tegenovergesteld beleid nodig. Migratie moet immers op gang worden gebracht, dus zal worden ingezet op emigratie vanuit deze gebieden. Interessant in dit verband is het essay ‘The Migration-Development Nexus’ samengesteld door Nicholas Van Hear en Ninna Nyberg Sørensen. Zij onderzoeken of armoedebestrijding zal leiden tot een vermindering van migratie. De auteurs concluderen dat armoede en economische ontwikkeling niet direct gelinkt kunnen worden aan internationale migratie. Armoedebestrijding sluiten zij dan ook uit als strategie om migratie te verminderen¹²⁵. Toch is een terugkerend argument dat ontwikkelingshulp dient als onderdeel van ‘control policies’ en ‘stay at home strategies’.¹²⁶

¹²⁵ Nyberg Sørensen, Van Hear, and Engberg-Pedersen, *The Migration–Development Nexus*, 5.

¹²⁶ Martin Geiger and Antoine Pécoud, *Migration, Development and the ‘Migration and Development Nexus’*, 369.

REMPLOD, een mislukt project?

In 1974 start het REMPLOD-project. REMPLOD is het eerste grootschalige project dat gastarbeid koppelt aan de doelen van ontwikkelingssamenwerking.¹²⁷ Uit de titel van het REMPLOD-project kunnen al enkele aannames en ambities worden afgeleid. Het eerste deel, *Reintegration of Emigrant Manpower*, laat zien dat er hoge verwachtingen bestaan over de impact die gastarbeiders kunnen maken op ontwikkeling. Het tweede deel *Promotion of Local Opportunities for Development* geeft een optimisme weer over de ontwikkelingspotentie van de herkomstlanden van gastarbeiders. De titel is tegenstrijdig. Enerzijds creëert emigratie *manpower* om tot ontwikkeling te komen, maar anderzijds dient emigratie voorkomen te worden om tot ontwikkeling te komen.

Het Instituut voor Maatschappij-Wetenschappelijk Onderzoek in Ontwikkelingslanden (IMWOO) zal samen met de *Netherlands Universities Foundation for International Cooperation* (NUFFIC) de coördinatie van het REMPLOD-project op zich nemen. In 1970 heeft het IMWOO de voorbereidingswerkgroep buitenlandse werknemers opgericht, waarin de wetenschappers zijn verzameld die zich hebben bezig gehouden met ‘de problematiek betreffende buitenlandse werknemers’.¹²⁸ Rinus Penninx, antropoloog, wordt al in 1973 benaderd door vertegenwoordigers van deze onderzoeksgroep voor een onderzoeksproject over de ontwikkeling van herkomstlanden, en de bijdrage die gastarbeiders hieraan kunnen leveren. In zijn dagboek stelt hij dat minister Pronk plots bereid is dit het gehele onderzoek te financieren. Op 4 april 1974 vindt er een gesprek plaats tussen minister Pronk, de directeur van het IMWOO en met de voorzitter van de stuurgroep van dit onderzoeksproject.¹²⁹ Het feit dat Pronk zelf aanwezig is bij het gesprek geeft aan dat het project hoog op de politieke agenda stond. Rinus Penninx spreekt in zijn dagboek enigszins verbaasd over de grote betrokkenheid van Pronk.¹³⁰ Minister Pronk besluit dat er binnen drie maanden een ‘nullijn-advies’ zal worden uitgebracht. Een ‘nullijn-advies’ is een advies dat voor een onderzoek wordt opgesteld om de beleidsvoornemens en verwachtingen helder in kaart te brengen. Frank Bovenkerk is

¹²⁷ Hein de Haas, *Engaging Diasporas: How governments and development agencies can support diaspora involvement in the development of origin countries*, study prepared for Oxfam Novib, International Migration Institute, University of Oxford, 2006, 32.

¹²⁸ IISG Amsterdam, Collectie Remplod-onderzoeksproject (Reintegration of Emigrant Manpower and Local Opportunities for Development) Samenstelling voorbereidingswerkgroep buitenlandse werknemers.

¹²⁹ Frank Bovenkerk, *Gastarbeid, terugkeer en ontwikkelingssamenwerking*, 1.

¹³⁰ IISG Amsterdam, Collectie Remplod-onderzoeksproject (Reintegration of Emigrant Manpower and Local Opportunities for Development) 8. Doorslag dagboek Rinus Penninx van onderzoek 29-8-1974 t/m 30-8-1975.

verantwoordelijk voor het advies.¹³¹ Het advies wordt gevormd door gesprekken met deskundigen op het gebied van arbeidsmigratie en door met gesprekken ambtenaren van verschillende ministeries.¹³²

Het REMPLOD-project wordt als volgt opgezet. Voor ieder land, Turkije, Tunesië en Marokko, is er een aparte onderzoeksgroep. Het onderzoek wordt voor het grootste deel in de landen zelf uitgevoerd, waarbij de onderzoekers ondersteund worden door een lokaal onderzoeksinstituut. Iedere groep heeft een teamleider die zitting heeft in de stuurgroep van REMPLOD. Prof. J. Schoorl is de voorzitter van de stuurgroep, waarin naast de onderzoekers ook, het IMWOO en betrokken ambtenaren van het ministerie van Buitenlandse Zaken zitting nemen. De coördinator van het project is de econoom Pieter van Dijk. Van Dijk legt verantwoording af aan het ministerie van Buitenlandse Zaken en aan het IMWOO en neemt zitting in de adviesraad van het REMPLOD-project. De adviesraad bestaat onder andere uit hoogleraren en vertegenwoordigers van de ministeries van Landbouw en Visserij, van Sociale Zaken en van Cultuur Recreatie en Maatschappij. Daarnaast zijn het NOVIB, CEBEMO [Cordaid], het Nederlands Centrum Buitenlanders (NCB) en de Nederlandse Financieringsmaatschappij voor Ontwikkelingslanden (FMO) vertegenwoordigd. REMPLOD blijkt verassend genoeg onder de verantwoordelijkheid te liggen van de 'Directie Hulp aan Armste Landen en Groepen'.¹³³ In 1975 wordt de Interdepartementale Werkgroep Buitenlandse Werknemers ingesteld om de minister te adviseren over werkgelegenheidsprojecten in de landen van herkomst. Het merendeel van de werkgroep is ambtenaar, maar ook een vertegenwoordiger van REMPLOD neemt hierin plaats.¹³⁴ Enkele deelnemers komen voort uit de voorbereidingswerkgroep buitenlandse werknemers van het IMWOO. Deze werkgroep zal in grote mate het uiteindelijke advies beïnvloeden. Het is noemenswaardig dat deze werkgroep ook wel bekend stond als de Interdepartementale Werkgroep Gastarbeiderprojecten. Het projectvoorstel van REMPLOD wordt door de adviesgroep voorgelegd aan de *International Labor Organization* (ILO) en aan de *Organization for Economic Cooperation* (OECD). Beide organisaties reageren volgens de adviesraad erg enthousiast. De ILO stelt voor om het project te richten op gebieden die 'het meest vatbaar zijn voor ontwikkeling'.¹³⁵ De adviesraad acht dit

¹³¹ IISG Amsterdam, Collectie Remplod-onderzoeksproject (Reintegration of Emigrant Manpower and Local Opportunities for Development) 1. Stukken van de Stuurgroep REMPLOD uit de eerste fase (1973-1975): onvolledig. Notulen van de Stuurgroep vergadering IMWOO 8 mei 1974, 3.

¹³² Frank Bovenkerk, *Gastarbeid, terugkeer en ontwikkelingssamenwerking*, 2.

¹³³ R.W. Koelstra, H.J. Tieleman, *Ontwikkeling of Migratie*, 1.

¹³⁴ Rinus Penninx, *Etnische minderheden*, 153.

¹³⁵ IISG Amsterdam, Collectie Remplod-onderzoeksproject (Reintegration of Emigrant Manpower and Local Opportunities for Development) 1. Stukken van de Stuurgroep REMPLOD uit de eerste fase (1973-1975): onvolledig. 24 juni 1974 Adviesraad van het IMWOO project Notulen van de adviesraad, 1.

in theorie een goed advies, maar vindt dit voor REMPLOD te hoog gegrepen. De OECD stelt voor om Turkije als land te vervangen door Algerije.¹³⁶ Algerije is echter politiek niet interessant genoeg voor het project.¹³⁷ Het politieke belang van het project komt helemaal duidelijk naar voren als er gesproken wordt over de vertegenwoordiging van gastarbeiders zelf in de adviesraad. Gesteld wordt dat dat weinig heeft want ‘ze zijn of voor of tegen terugkeer’, dus hebben ze hoe dan ook weinig toegevoegde waarde.¹³⁸

Een politieke wens vertaald in beleid

Het advies van Bovenkerk uit 1974 geeft een zeer goed inzicht over de verwachtingen van het beleid voorafgaand aan het REMPLOD-project. Het herstructureren van de economie moet gastarbeid op de lange termijn overbodig maken. Dit moet tevens ten goede komen aan emigratielanden. Bovenkerk stelt dat ondanks de ‘ongetwijfeld gewichtige principes’, dit beleid moeilijk concreet kan worden gemaakt.¹³⁹ Bovenkerk moet concrete beleidsvoorstellen leveren en legt daarom de focus op het korte termijnbeleid. Er wordt uiteengezet op welke manier gastarbeiders in Nederland positief kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van het eigen land. De kansen voor terugkeerprojecten, de voordelen van compensatiebetalingen en het nut van de scholing van gastarbeiders worden onder de loep genomen. Ook kijkt Bovenkerk naar de herkomstlanden en zet hij de oorzaken, voordelen en nadelen van emigratie volgens de wetenschappelijke literatuur uiteen. Dieper wordt ingegaan op de mogelijkheden voor emigratiebeperking, het gevolg van geldverzending door gastarbeiders en het gevoerde beleid van de regeringen. Geconcludeerd wordt dat migratie, in zijn huidige vorm, gestopt moet worden. Treffend is het voorbeeld van Griekenland dat wordt aangehaald, waarbij ‘volgens recent onderzoek’ economische vooruitgang heeft geleid tot een afname van emigratie en een toename van terugkeer.¹⁴⁰ Bovenkerk is terughoudend over mogelijkheden om gastarbeiders en ontwikkelingssamenwerking met elkaar te verbinden. Er bestaat bijna geen literatuur en bijna geen andere voorbeelden over de toepassing van ontwikkelingssamenwerking op deze wijze. Bovenkerk benadert Zweden voor informatie, omdat dit land zich verreweg het meest bezig houdt met de sociale positie van gastarbeiders. De Zweedse reactie is veelzeggend: ‘al de

¹³⁶ IISG Amsterdam, Collectie Remplod-onderzoeksproject (Reintegration of Emigrant Manpower and Local Opportunities for Development), REMPLOD-onderzoek eerste fase: sept. 1974- nov. 1975. 5. Onderzoeksvorstellen, plannings, nieuwsbrieven. 17 juni 1974 OECD brief aan Mr.M. K. Westerhoff, Nederlandse delegatie OECD.

¹³⁷ IISG Amsterdam, Collectie Remplod-onderzoeksproject (Reintegration of Emigrant Manpower and Local Opportunities for Development), REMPLOD-onderzoek eerste fase: sept. 1974- nov. 1975. 5. Onderzoeksvorstellen, plannings, nieuwsbrieven. Notulen van de adviesraad van het IMWOO project, 1.

¹³⁸ Ibidem, 3.

¹³⁹ Frank Bovenkerk, *Gastarbeid, terugkeer en ontwikkelingssamenwerking*, 6.

¹⁴⁰ Ibidem, 27.

vragen, die U ons stelt, zijn voor ons volkomen nieuw'.¹⁴¹ In Duitsland is er een initiatief gestart om Turkse gastarbeiders te scholen tot ondernemer, 'een fiasco' aldus Bovenkerk.¹⁴² Over werkgelegenheidsprojecten is Bovenkerk enthousiaster, maar hij wijst wel op de grote verschillen die er tussen de landen bestaan. Het advies is om in te zetten op 'kleinere regionale (proef)projecten' en om 'gedifferentieerd beleid te voeren'.¹⁴³

Het rapport is doordrenkt van het idee dat gastarbeid vooralsnog louter negatief voor het emigratieland is geweest. '[...] zo er sprake is van ontwikkelingshulp lijkt deze eer te worden verstrekt door de landen rond de Middellandse zee aan rijke landen van N.W. Europa dan andersom'.¹⁴⁴ Arbeidsmigratie heeft vooralsnog enkel de belangen van het bedrijfsleven gediend. Expliciet wordt gesteld dat gastarbeid eerder gevormd is naar de bestaande vraag in Westerse landen dan naar aanbod van werklozen in emigratielanden. '[...] in het oog moet worden gehouden, dat het beleid van de Nederlandse minister voor Ontwikkelingssamenwerking de vele negatieve gevolgen van de emigratie voor de landen van herkomst niet volledig ten gunste zal kunnen keren'.¹⁴⁵ In een persoonlijke opmerking stelt de auteur dan ook dat het beleid onder geen beding in de weg mag staan van de optimale ontplooiing van gastarbeiders in de Nederlandse maatschappij. Bovenkerk staat niet per definitie negatief tegenover gastarbeid en somt in zijn rapport ook de positieve gevolgen van deze vorm van migratie op. 'Omdat de emigratielanden van Zuid-Europa reeds een relatief hoge graad van ontwikkeling hebben bereikt, lijkt het juist om via het beleid t.a.v. gastarbeiders de ontwikkelingssamenwerking met Turkije, Tunesië en Marokko te intensiveren'.¹⁴⁶ Dit is opmerkelijk, omdat hij eerder in het rapport stelt dat de landen in Zuid-Europa de emigratie op dit moment juist zoveel mogelijk proberen te stoppen. De auteur is beïnvloed door het historisch-institutionalisme en stelt dat gastarbeiders voornamelijk gebruikt zijn door bedrijven. REMPLOD-Tunesië schrijft in augustus 1974 een schets voor een onderzoeksplan getiteld 'Mobilisatie van de potentiële bijdrage van thuishkomende migrant-arbeiders aan de ontwikkeling van hun woonstreek'.¹⁴⁷ Hierin stellen zij dat er geen duidelijkheid bestaat over de uitgangspunten van het beoogde ontwikkelingsbeleid. Het lijkt hun dat in eerste instantie het

¹⁴¹ Ibidem, 7.

¹⁴² Ibidem, 39-40.

¹⁴³ Ibidem, 1.

¹⁴⁴ Ibidem 5.

¹⁴⁵ Ibidem.

¹⁴⁶ Ibidem, 42.

¹⁴⁷ IISG Amsterdam, Collectie Remplod-onderzoeksproject (Reintegration of Emigrant Manpower and Local Opportunities for Development), 1. Stukken van de Stuurgroep REMPLOD uit de eerste fase (1973-1975): onvolledig. Koelstra en Tieleman augustus 1974. Schets van een onderzoeksplan. Mobilisatie van de potentiële bijdrage van thuishkomende migrant-arbeiders aan de ontwikkeling van hun woonstreek, IMWOO, deelproject REMPLOD-Tunesië.

begrip ‘ontwikkeling’ geconcretiseerd moet worden. Zij vrezen dat het beleid gericht is op economische gronden en niet op ‘ontwikkelingsgronden’.¹⁴⁸ Uit het dagboek van Rinus Penninx blijkt dat hij voor zijn vertrek naar Turkije nog geen antwoord heeft op de vraag of gastarbeid positief of negatief is voor ontwikkeling. Dit komt omdat ontwikkeling volgens hem niet meetbaar is, zonder dat er duidelijke criteria voor ontwikkeling worden gesteld. ‘De grote moeilijkheid is echter de definitie gunstig of ongunstig, ofwel de definitie van ontwikkeling; welk einddoel staat je voor ogen’.¹⁴⁹ Gastarbeid kan voor een migrant en zijn familie positief zijn, maar voor zijn land van herkomst, of het land waar hij verblijft negatief.

Tijdens het eerste jaar van het REMPLOD-project wordt de niet vatbare geachte koppeling tussen gastarbeid en ontwikkelingswerk toch onderzocht. Pas bij het tonen van de eerste resultaten wordt besloten de opzet van het REMPLOD-project te veranderen. Ondanks de wijziging in het project en het feit dat het onderzoek nog gaande is, worden er in 1975 toch de eerste stappen gezet om het terugkeerbeleid vorm te geven. Het Terugkeer Projecten Programma (TTP) wordt opgezet gericht op de terugkeer van gastarbeiders.¹⁵⁰ Het Nederlands Centrum Buitenlanders krijgt voor dit beleid budget van minister Pronk en heeft hiervoor het bureau Integratie Migratie en Ontwikkelingssamenwerking (IMOS) opgezet.¹⁵¹ Uit notulen van de vergadering van 25 oktober 1975 blijkt dat de Werkgroep Buitenlandse Werknemers een brochure aan het ontwikkelen is voor terugkeerprojecten. Deze brochure zal worden verspreid onder hulpverleningsdiensten via ambassades in herkomstlanden. Sommige leden van de werkgroep vrezen dat de brochure als propaganda zal dienen om meer gastarbeiders terug te laten keren. Opvallend is dat REMPLOD-coördinator van Dijk geen weerstand biedt aan de ontwikkeling van de brochure, maar zelfs zegt dat de brochure ‘te retorisch, maar niet te propagandisch’ is.¹⁵² Op 23 december 1975 krijgen de ambassades van Turkije, Joegoslavië, Portugal, Tunesië en Marokko de brochure ‘Terugkeer-projecten voor buitenlandse werknemers uit ontwikkelingslanden’ toegestuurd. In de brochure worden de criteria voor projecten gesteld die in aanmerking komen voor subsidie en worden er enkele fictieve voorbeelden van projecten gegeven. Het onderscheid tussen ‘Europese’ en ‘Niet-Europese’ landen is niet terug te vinden. Naast de toevoeging van Joegoslavië en Portugal blijkt uit de notulen van de werkgroep van 27 augustus 1976 dat minister Pronk 100.000 gulden beschikbaar

¹⁴⁸ Ibidem, 1.

¹⁴⁹ IISG Amsterdam, Doorslag dagboek Rinus Penninx van onderzoek.

¹⁵⁰ De Haas, *Engaging Diasporas*, 34.

¹⁵¹ Theunis, *Buitenlandse Arbeiders in Nederland*, 68.

¹⁵² IISG Amsterdam, Collectie Remplod-onderzoeksproject (Reintegration of Emigrant Manpower and Local Opportunities for Development) 1. Stukken van de Stuurgroep REMPLOD uit de eerste fase (1973-1975): onvolledig. 29 oktober 1975, notulen Werkgroep Buitenlandse Werknemers, 2.

heeft gesteld voor de training van 24 Spanjaarden in Eindhoven voor een succesvolle terugkeer.¹⁵³ Het REMPLOD-project is nog volop bezig en alleen het rapport over Turkije is vooralsnog gepresenteerd. Het terugkeerbeleid is echter al op volle toeren bezig in alle landen waar gastarbeiders vandaan komen, met ontwikkelingsgeld.

De resultaten van REMPLOD: *too little, too late*

In het najaar van 1975 worden de conclusies gepresenteerd van het onderzoek uit Turkije en in het najaar van 1976 volgen de conclusies uit Tunesië en Marokko. De belangrijkste conclusie die uit alle rapporten volgt is dat er geen algemene oorzaak is aan te wijzen voor de oorzaken voor migratie. In iedere onderzochte regio spelen verschillende factoren rol bij de keuze voor migratie. Er kan dus geen algemeen beleid worden geïmplementeerd om migratie tegen te gaan, maar het beleid zal altijd regio-specifiek moeten worden ontwikkeld. De onderzoekers gaan diep in op de omstandigheden van de gebieden waar de gastarbeiders vandaan komen om de factoren te ontleden. Op basis van deze analyses worden er in de meeste gevallen regio-specifieke beleidsaanbevelingen gegeven. De onderzoekers zijn het erover eens dat het creëren van werkgelegenheid de beste strategie is. De onderzoekers stellen dat dit niet enkel bereikt kan worden door een bilaterale overeenkomst met de herkomstlanden. Daarbij is er niet zozeer behoefte aan geld, maar eerder aan technische kennis om projecten op te zetten. Bij alle onderzoekers bestaat er zeer grote terughoudendheid over terugkeerprojecten.¹⁵⁴ De onderzoekers noemen de koppeling gastarbeid en ontwikkelingssamenwerking niet zinvol, en voor sommige regio's zelfs schadelijk. De onderzoekers stellen dat er geen bezwaar is om gastarbeiders financieel te steunen, maar dat dit niet gezien kan worden als een vorm van ontwikkelingssamenwerking.¹⁵⁵ In december 1977 licht coördinator Pieter van Dijk de conclusies van het REMPLOD-project toe in het *NRC*. 'Pronk heeft echt gedacht dat gastarbeiders een goede doelgroep vormden om ontwikkelingsprocessen in gang te brengen in het land van herkomst. Dat is een volkomen misvatting gebleken'.¹⁵⁶ In de *Leidsche Courant* stelt van Dijk zelfs: 'door de terugkeer van

¹⁵³ IISG Amsterdam, Collectie Remplod-onderzoeksproject (Reintegration of Emigrant Manpower and Local Opportunities for Development) 2. Stukken van de Stuurgroep REMPLOD uit de tweede fase: 24ste t/m 32 stuurgroepvergadering (jan. 1976- september 1976). notulen Werkgroep Buitenlandse Werknemers 27 augustus 1976.

¹⁵⁴ Heinemeijer et al. *Sociale en economische gevolgen van de internationale arbeidsmigratie op het Marokkaanse Platteland, Conclusies en Beleidsaanbevelingen gebaseerd op het onderzoek dat het REMPLOD – team voor Marokko in 1975 deed.* (Den Haag 1976), 23.

¹⁵⁵ Theunis, *Buitenlandse Arbeiders in Nederland*, 69.

¹⁵⁶ IISG Amsterdam, Collectie Remplod-onderzoeksproject (Reintegration of Emigrant Manpower and Local Opportunities for Development) 4. Stukken van de Stuurgroep REMPLOD uit de tweede fase: 33ste t/m 38ste

gastarbeiders wordt de werkloosheid alleen maar groter'.¹⁵⁷ Ontwikkelingssamenwerking moet worden gericht op het stimuleren van het midden- en kleinbedrijf. Hier ligt de grootste kans om de bevolkingsgroepen, in regio's van emigratie, te helpen ontwikkelen. De rol van emigratie wordt gezien als een klein onderdeel in het grote geheel van regionale ontwikkeling. Rinus Penninx blik in 1982 in een wetenschappelijke studie terug op het project en stelt:

International migration and its consequences cannot be regarded as a significant, influencing factor for development, because it presents itself in the economy of the home country as a diffuse and fragmented phenomenon carried by uninfluential individuals and full of conflicting interest. REMPLOD-studies in Morocco, Tunisia and Turkey have shown that to stimulate development processes in regions where migrants originate, more is necessary than migrants can contribute, even in cases of optimal contributions of the migrants themselves.¹⁵⁸

Volgens Hein de Haas is het REMPLOD-project mislukt, omdat de beleidsaanbevelingen in zeer geringe mate zijn overgenomen.¹⁵⁹ Het beleid richt zich hoofdzakelijk op de terugkeer van gastarbeiders en de nuance die in de rapporten naar voren komt, komt totaal niet terug. Per land is er een uitgebreid rapport, verschillend van grote, waarin het onderzoek uiteen wordt gezet. Iedere groep publiceert daarnaast in hetzelfde format 'conclusies en beleidsaanbevelingen'. In ieder rapport is er vooraf een voorwoord van coördinator Pieter van Dijk, gevolgd door een inleiding over het verloop van het onderzoek en een schets van het betreffende land. Vervolgens worden de bestaande ideeën over de vermeende koppeling tussen migratie en ontwikkelingssamenwerking besproken. Per regio wordt de voornaamste problematiek in kaart gebracht, waarbij mogelijke oplossingen worden geboden. Zowel het gevoerde beleid van het betreffende land wordt besproken, als het Nederlandse beleid. Ieder rapport sluit af met een hoofdstuk waarin de beleidsaanbevelingen en conclusies worden gepresenteerd.

stuurgroepvergadering (1976- maart 1978). NRC. 'Terugkeer gastarbeider helpt land niet' Donderdag 22 december 1977.

¹⁵⁷ Nico Kussendrager, 'Werk scheppen in landen gastarbeiders' Nieuwe Leidsche Courant | 1 februari 1978 <http://leiden.courant.nu/issue/NLC/1978-02-01/edition/0/page/13> (20-01-2016).

¹⁵⁸ Rinus Penninx, A Critical Review of Theory and Practice: The Case of Turkey, *The International Migration Review* 16:4, Special Issue: International Migration and Development (1982) 781-818, 815.

¹⁵⁹ De Haas, *Engaging Diasporas*, 2006.

REMPLOD-Turkije

Turkije was tot de Eerste Wereldoorlog onderdeel van het Ottomaanse Rijk. Er vindt veel migratie plaats binnen het rijk en van en naar het oostelijk deel van Europa. Turkije wordt een onafhankelijk land onder leiding van Mustafa Kemal (Atatürk) in 1923. Er wonen overwegend moslims, maar Atatürk sticht een seculiere staat. Na de Tweede Wereldoorlog is er sprake van grote werkloosheid, wat leidt tot veel emigratie, voornamelijk naar West-Europa.¹⁶⁰ De publicatie van REMPLOD-Turkije is getiteld: *Migration and Development*. Het is plausibel om aan te nemen dat de andere REMPLOD-teams op vergelijkbare wijze data hebben verzameld. De onderzoekers in Turkije selecteren een provincie 300 kilometer van Ankara met middelgrote steden van 100.000 inwoners. De focus ligt op de dorpen in de regio, waarin gemiddeld tientallen huishoudens wonen. Met behulp van de Muthar (het dorps hoofd) wordt het aantal migranten per dorp vastgesteld.¹⁶¹ Van REMPLOD-Turkije zijn interviews beschikbaar van mannen die definitief terugkeerden, van mannen die tijdelijk terug zijn en van de achtergebleven vrouwen. Uit de interviewvragen blijkt met welke informatie de situatie in Turkije in kaart is gebracht. De migrant of de vrouw wordt ondervraagd over de reden van migratie, over de moeite die het kostte om te migreren en of er vrienden of families in Europa zijn. Ook worden er zeer gedetailleerde vragen gesteld over de situatie van hun man in Europa. ‘Has he been sick? How many times? How long? What kind of illness? Is his health alright?’¹⁶² Informatie wordt verzameld over landbezit, spaargeld, het aantal kinderen en over de voornaamste bestedingen van het huishouden. ‘Did you repair the house? Did you buy any furniture? How is the house now, compared to before the migration?’¹⁶³ De onderzoekers willen ook weten wie de beslissingen neemt in het huishouden en of dat veranderd is sinds het vertrek van hun man. De slotvragen richten zich op de hoeveelheid contact tussen mannen in Europa en de vrouwen in Turkije en de mate waarin er is geïnvesteerd is met geldverzendingen uit Europa. De opzet van de vragen geeft weer dat de onderzoekers ook een eigen belang hebben bij het onderzoek. Door middel van de interviews willen zij de herkomstlanden en de invloed

¹⁶⁰ Vijf eeuwen migratie, Turkije. <http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/land/Turkije#508-inhetkort> (28-1-2016).

¹⁶¹ IISG Amsterdam, Collectie Remplod-onderzoeksproject (Reintegration of Emigrant Manpower and Local Opportunities for Development) 9. REMPLOD-onderzoek eerste fase: jan. 1975- aug. 1975: gegevens over het district Bogazliyan o.a. Inventarisatie van emigratie in alle dorpen in B.; Gegevens over landbouw; Interviewprotocollen.

¹⁶² IISG Amsterdam, Collectie Remplod-onderzoeksproject (Reintegration of Emigrant Manpower and Local Opportunities for Development) 4-8 REMPLOD-onderzoek eerste fase: sept. 1974- nov. 1975. 6. Onderzoeksmateriaal op nationaal niveau in Turkije.

¹⁶³ Collectie Remplod-onderzoeksproject: gegevens over het district Bogazliyan o.a. Inventarisatie van emigratie in alle dorpen in B.; Gegevens over landbouw; Interviewprotocollen.

van gastarbeid in kaart brengen voor verder onderzoek. Informatie over gastarbeiders die al dan niet ziek zijn geworden Europa heeft niet direct toegevoegde waarde voor beleidsontwikkeling.

De huishoudens zijn hiermee zeer gedetailleerd in kaart gebracht. Uit de rapportages van de onderzoekers blijkt ook frustratie over praktische beperkingen van het onderzoek. De onderzoekers zijn afhankelijk van tolken en de selectie van de regio is voornamelijk vastgesteld op de mate van uitvoerbaarheid. Lange tijd was er voor één van de onderzoekers zelfs geen tolk beschikbaar. Er worden ruim 300 mensen geïnterviewd, veelal bij de mensen thuis of bij de Muthar. Interviews kunnen rommelig verlopen, ook met een tolk, zo blijkt uit de interviewverslagen.¹⁶⁴ Soms zijn er meerdere mensen aanwezig die elkaar aanvullen of lopen er mensen in of uit de ruimte. Soms worden er zelfs mensen vriendelijke verzocht weg te gaan omwille van het interview. Er zijn alleen huishoudens geïnterviewd die te maken hebben gehad met migratie. De ‘thuisblijvers’ zijn niet meegenomen in dit onderzoek. Dit is jammer, want het zou bijdragen aan een vollediger beeld van de regio.

De onderzoekers zijn pessimistisch gesteld over de gevolgen van internationale arbeidsmigratie op de ontwikkeling. Door de ontwikkeling van landelijke gebieden te stimuleren kunnen de belangrijkste oorzaken van ‘trekarbeid’ worden tegengegaan. De onderzoekers stellen dat er bij de huidige gastarbeiders de intentie tot ‘permanente migratie’ is. Slechts 13 procent van alle migranten is teruggekeerd. Deze terugkeer wordt door het REMPLOD-team geïdentificeerd als ‘terugkeer door mislukking’.¹⁶⁵ De gemigreerde groep heeft aanzienlijke geldbedragen overgemaakt naar Turkije. Dit heeft echter niet geleid tot economische ontwikkeling en industrialisatie.¹⁶⁶ Net als de Nederlandse overheid gaat ook de Turkse overheid uit van de tijdelijkheid van migratie. De aanname bestaat dat de ervaring en het geld van gastarbeiders ten goede zou komen aan de Turkse ontwikkeling.¹⁶⁷ Hierdoor is er geen lange termijn beleid ontwikkeld in Turkije ten aanzien van emigratie. De onderzoekers stellen dat migratie ‘in deze vorm’ een ongewenst verschijnsel is.¹⁶⁸ De terugkeer van de huidige migranten zou eveneens schadelijk zijn voor de regio van herkomst. Het creëren van werkgelegenheid is de meest vatbare optie voor ontwikkelingssamenwerking. Het is hierbij

¹⁶⁴ Ibidem.

¹⁶⁵ IISG Amsterdam, Collectie Remplod-onderzoeksproject (Reintegration of Emigrant Manpower and Local Opportunities for Development) Renselaar, H.C. van, R. Penninx en L. van Velzen, Onderzoek Turkijë 1974/1975, Conclusies en beleidsaanbevelingen, NUFFIC/IMWOO, REMPLOD-project, Den Haag 1975. (Ook in Engels en Frans beschikbaar / Also in English and French: Research project Turkey 1974/1975, NUFFIC/IMWOO, The Hague 1975), 1.

¹⁶⁶ Ibidem, 2.

¹⁶⁷ Ibidem, 6.

¹⁶⁸ Ibidem, 5.

cruciaal om projecten aan te laten sluiten bij de regionale prioriteiten.¹⁶⁹ Dit wordt alleen nog maar versterkt door een gebrek aan Turks beleid ten aanzien van regionale ontwikkeling en aan regionale planning. Uit een verslag van 9 mei 1974 blijkt dat Turkije tot dan nog financiële hulp van Nederland krijgt, ondanks dat de beleidsmakers stellen dat het een land met een middelhoog inkomen is. Turkije is een land dat: ‘over zulke grote deviezenreserves beschikt dat het om deze reden niet per se hulp van buiten nodig heeft’.¹⁷⁰ Ambtenaren van het Directoraat-Generaal Internationale Samenwerking van Buitenlandse Zaken stellen dat de democratisering van Turkije een reden is om de steun te verlengen. Pronk is sceptisch over de democratisering van Turkije en wijst op berichtgeving over de marteling van politieke gevangenen. Hij vraagt naar een notitie over de democratiseringsprocessen, maar stelt dat hulp toch voortgezet zal worden. Pronk wijst hierbij mede op de herstructureringsprojecten, aangezien er uit Turkije gastarbeiders naar Nederland komen. Ook de Europese gemeenschap geeft nog hulp aan Turkije.¹⁷¹ De opvolger van Pronk, minister de Koning oordeelt in de ministerraad op 30 maart 1979 dat Turkije niet voldoet aan de criteria voor het krijgen van ontwikkelingshulp. Turkije is een *middle income country* en hulp dient aan de allerarmste besteed te worden.¹⁷² Toch zullen er projecten opgezet worden vanuit het ontwikkelingsbudget, gericht op de internationale arbeidsmigratie.

REMPLOD-Tunesië

Uit Tunesië waren er in de jaren zeventig nog niet veel gastarbeiders in Nederland. De voornaamste migratie heeft plaatsgevonden naar buurland Libië. Tunesië is het kleinste van de REMPLOD-landen. De resultaten uit Turkije komen grotendeels overeen met de resultaten uit Tunesië, al is de titel ironisch genoeg het tegenovergestelde; *Ontwikkeling of migratie*. REMLPOD-Tunesië stelt dat arbeidsmigratie voordelen oplevert voor het individu en voor zijn omgeving. Arbeidsmigratie wordt niet gezien als oorzaak van problemen in Tunesië, maar het draagt wel bij aan de ‘verscherping van deze problemen’.¹⁷³ Het is dan ook niet zozeer dat er een tekort is aan werkgelegenheid, maar vooral dat de werkgelegenheid niet gelijkmatig is verdeeld. De steden hebben een grote vraag naar arbeid door economische ontwikkeling,

¹⁶⁹ Ibidem, 9.

¹⁷⁰ Bespreking concentratiebeleid Azië, Directoraat-Generaal internationale samenwerking, ministerie van Buitenlandse Zaken, 9 mei 1974. Verslag. No. 583/74. Archief BuZa, code 6, 1965-1974, 610.300, inv.no. 3019. in: Dierikx, M.L.J. e.a. eds. Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. Bronnenuitgave. Vol IV, 1973-1977 (Den Haag, 2005), 202.

¹⁷¹ Ibidem.

¹⁷² Ministerraad, 30 maart 1979. Notulen (agendapunt 4c). NA, 2.02.05.02 (Arch. MR), 30 maart 1979. in: Dierikx, M.L.J. e.a. eds. Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. Bronnenuitgave. Vol IV, 1978-1982 (Den Haag, 2008), 337-338.

¹⁷³ R.W. Koelstra, H.J. Tieleman, *Ontwikkeling of Migratie*, 3.

waardoor er in de landelijke gebieden arbeidstekorten ontstaan. Op deze wijze kan ook de emigratie naar Europa worden verklaard. ‘Qua oorzaken lijkt de emigratie voor een deel door dezelfde factoren bepaald te worden als de binnenlandse migratie’.¹⁷⁴ Toch wordt er een onderscheid gemaakt tussen emigratie naar Libië en naar Europa. Het grote aanbod van werkgelegenheid in Europa, met hogere lonen als beloning, creëert namelijk emigratie van niet-werkzoekende Tunesiërs.¹⁷⁵ Er is daardoor sprake van een ‘ontkoppeling van emigratie en werkgelegenheid’.¹⁷⁶ De terugkeer van buitenlandse werknemers kan voor ‘zeer grote problemen’ zorgen in Tunesië, onder meer door krapte op de arbeidsmarkt. Ook rekenen huishoudens op inkomsten uit geldverzendingen uit Europa.¹⁷⁷ De conclusies van REMPLOD-Tunesië worden het scherpst geformuleerd. Terugkeerprojecten hebben niets te maken met ontwikkelingssamenwerking. Het is naïef om te denken dat gastarbeiders zich zouden omvormen tot ‘initiators en ondernemers’.¹⁷⁸ Sterker nog, het is zelfs maar de vraag of de gebieden van herkomst überhaupt hulpbehoevend zijn.

Het REMLPOD-team heeft zich ingezet om ‘na te gaan hoe er gehandeld zou moeten worden (zowel door Tunesische als door de Nederlandse, publieke en particuliere instanties) om de vaak (te?) hoog gestemde ontwikkelingsidealen in de praxis van een dorp in een perifere regio te realiseren’.¹⁷⁹ Ook hierbij worden er opvallende conclusies getrokken. Tunesië blijkt genoeg budget te hebben voor werkgelegenheidsprojecten, maar geen adequate organisatie die de projecten kan uitvoeren. De Nederlandse overheid moet daarom inzetten op hulp in de ‘vorm van organisatorische en technische know-how voor de opbouw of ter versterking van de uitvoerende instanties’.¹⁸⁰ Het gebrek aan kundige instanties blijkt ook uit het feit dat het zeer lastig is om een counterpart te vinden voor REMPLOD-Tunesië. De Tunesische overheid raadt aan om de overheidsinstelling *Office de Travailleurs Tunisiens à l’Etranger, de l’Emploi et de la Formation Professionnelle* (OTTEEFP) bij het onderzoek te betrekken. De REMPLOD-onderzoekers stellen dat de samenwerking met OTTEEFP het onderzoek eerder bemoeilijkte dan makkelijker maakte. OTTEEFP probeert daarbij met de samenwerking een ‘relatief geprivilegieerde positie’ te bewerkstelligen bij de besteding van Nederlandse ontwikkelingshulp. Het ontvangen van financiering speelt onmiskenbaar een rol in de belangen

¹⁷⁴ Ibidem, 14.

¹⁷⁵ Ibidem 11.

¹⁷⁶ Ibidem 14.

¹⁷⁷ Ibidem 16.

¹⁷⁸ Ibidem 21-22.

¹⁷⁹ Ibidem, 4.

¹⁸⁰ Ibidem, 6.

van Tunesië bij dit project, ondanks het feit dat zelf genoeg budget hebben.¹⁸¹ In het rapport wordt dan ook met klem benadrukt dat er een keuze moet worden gemaakt in de gestelde prioriteiten, want als ‘beide overheden overeenstemming zouden bereiken over een programma van voornamelijk financiële steun [...], dan lijkt het (politieke) element van de samenwerking (met een land) zwaarder te wegen dan de (sociaal-economische) ontwikkeling van de doelgroep’¹⁸².

REMPLOD-Tunesië laat er weinig twijfel over bestaan. In plaats van een koppeling is er sprake van een keuze: migratie *of* ontwikkeling, wat direct de titel van de publicatie verklaart. Sterker nog, ze lijken te impliceren dat ontwikkelingssamenwerking met Tunesië op gronden van politieke keuzes negatieve effecten kan hebben op de ontwikkeling van de Tunesiërs.¹⁸³ Stimulering van het midden- en kleinbedrijf heeft de meeste potentie voor een programma van ontwikkelingssamenwerking. De Tunesische overheid erkent het belang van deze sector niet.¹⁸⁴ De Nederlandse overheid dient daarom een actieve rol spelen in de uitvoering van de voorgestelde projecten, alleen een bilateraal verdrag en bilateraal overleg is niet genoeg. Een klein Nederlands bureau ter plaatse wordt als essentieel gezien voor een goede uitvoering van de projecten.

REMPLOD-Marokko

Marokko wordt in 1912 gekolonialiseerd door Frankrijk en Spanje, respectievelijk het noorden en het zuiden. De overheersing zal duren tot 1956. De voornaamste migratie vindt plaats naar Algerije. Voornamelijk uit het Rif gebergte in het noorden van Marokko trekken veel mannen voor seizoenarbeid naar het buurland. Tijdens de onafhankelijkheidsoorlog van Algerije begin jaren 60 komt hieraan het einde en ontstaat er meer migratie naar Frankrijk¹⁸⁵. De meeste migranten die naar Nederland trekken hadden eerst hun geluk beproefd in Frankrijk. De onderzoeksresultaten van Marokko wijken wat af van die van Tunesië en Turkije. *Weggaan om te blijven* is de titel van hun onderzoek. De onderzoekers zijn pessimistisch in hun resultaten en stellen dat ‘emigratie een niet op korte termijn te verhelpen structureel gegeven zal blijven’.¹⁸⁶ Kortgezegd zijn er voor Marokkaanse mensen geen alternatieven voor ontwikkeling dan internationale arbeidsmigratie. Interessant is de stelling: ‘Men kan (onder meer met de Marokkaanse overheid) verschillen van mening over de voor’s en tegen’s van de internationale

¹⁸¹ Ibidem, 2.

¹⁸² Ibidem, 7.

¹⁸³ Ibidem, 6.

¹⁸⁴ Ibidem, 27.

¹⁸⁵ Vijfdeewenmigratie, Marokko <http://www.vijfdeewenmigratie.nl/land/Marokko#505-inhetkort> (28-1-2016).

¹⁸⁶ Heinemeijer et al. *Conclusies en Beleidsaanbevelingen gebaseerd op het REMPLOD – team Marokko*, 5.

arbeidsmigratie op nationaal en internationaal niveau, op regionaal en individueel niveau zijn de voordelen evident'.¹⁸⁷ Het Nederlandse belang wordt pontificaal tegenover het belang van de Marokkaanse staat en van die van de gastarbeiders gesteld. International arbeidsmigratie wordt uit 'ontwikkelings-technische gronden' omschreven als 'dwingende noodzaak' door gebrek aan alternatieven.¹⁸⁸ Sterker nog, de onderzoekers stellen dat arbeidsmigratie vanuit 'het oogpunt van ontwikkelingssamenwerking', niet louter negatief mag worden bekeken.¹⁸⁹ De onderzoeker geven een nuchter en gedetailleerd inzicht over de situatie in Marokko. Per regio benoemen ze de voornaamste problemen, zoals smokkel, gebrek aan irrigatie of bebossing.

De meest concrete beleidsaanbeveling die gegeven wordt is dat er bij het opzetten en uitvoeren van projecten moet worden gekeken naar het individuele huishouden. Het beleid moet zich richten op mogelijkheden voor individuen, dan wel door directe arbeid, dan wel door mogelijkheden voor investering.¹⁹⁰ De meest hulpbehoevende gebieden liggen in het noorden Marokko leunen sterk op de geldverzendingen van migranten. Geadviseerd wordt dan ook om in dit gebied te starten met de projecten. De onderzoekers leveren verder weinig tot geen concrete beleidsaanbevelingen. De meest opmerkelijke aanbeveling is dat het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking zich moet onthouden van 'remigratiepolitiek'.¹⁹¹ Gastarbeiders zijn niet geschikt als ontwikkelingswerkers. Het enige beleidsvoorstel wat positief wordt ontvangen zijn de werkgelegenheidsprojecten in de gebieden waar gastarbeiders vandaan komen. De voorkeur gaat hierbij uit naar de agrarische sector. Al voor het project is afgerond is er formeel overleg gaande tussen de Nederlandse overheid en de Marokkaanse autoriteiten. Drs. P. Mas, onderzoeker van REMPLOD-Marokko, zal zich na afloop van REMPLOD vestigen in Rabat om de projecten van het Ministerie te begeleiden en voor verdere advisering. In de conclusie van REMPLOD-Marokko komt de ware aard naar boven over de aannames achter het beleid:

Na alle academische en beleidsmatige inspanningen in de afgelopen 10 jaar rondom de vraag op welke wijzen voorkomen kan worden dat gastarbeid aan de betrokken arbeiders, hun land, hun streek, hun families schade zou gaan opleveren en hoe bevorderd kan worden dat gastarbeid een positieve functie gaat krijgen bij de ontwikkelingsprocessen van landen, lijkt het moment aangekomen waarop de vraag

¹⁸⁷ Ibidem, 3.

¹⁸⁸ Ibidem, 1.

¹⁸⁹ Ibidem, 22.

¹⁹⁰ Ibidem, 1.

¹⁹¹ Ibidem, 22.

preciezer wordt geformuleerd. Centraal dienen daarbij elementen te staan als de keuze tussen individuele en regionale voordelen enerzijds en bevestiging zo geen versterking van internationale afhankelijkheden anderzijds.¹⁹²

Hiermee wordt gezegd dat Nederlandse belangen in conflict komen met individuele en regionale belangen in de herkomstlanden. Dit dilemma voor de beleidsontwikkeling van het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking wordt ook in het rapport over Tunesië benoemd. Of het beleid richt zich op het stimuleren van ontwikkeling, of het beleid richt zich op het voorkomen van migratie. Beide belangen combineren is een illusie gebleken.

Verdraaide conclusies en ontevreden onderzoekers

Waar Bovenkerk dit in zijn evaluatie met enig tact heeft weergegeven, zijn de oordelen over de koppeling tussen gastarbeider en ontwikkelingswerk al in de tussentijdse rapportage van de REMPLOD-onderzoekers vernietigend. Toch wordt er al tijdens het onderzoek een begin gemaakt met het terugkeerbeleid van gastarbeiders. De REMPLOD-onderzoekers hebben tijdens het onderzoek nauw contact met het ministerie. De onderzoekers uit Marokko spreken in hun eindrapport van een intensieve samenwerking. Mede door het intensieve overleg wordt het accent van het onderzoek na een jaar bijgesteld. Niet langer staat de koppeling tussen gastarbeiders en ontwikkelingssamenwerking centraal, maar de ‘werkgelegenheidscreatie’ in de herkomstlanden.¹⁹³ Gedurende het hele onderzoek worden er voorlopige gegevens en ideeën doorgestuurd naar de Nederlandse beleidsvoorbereiders en uitvoerders. De nauwe relatie met het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking mag niet baten. Het REMPLOD-project is gedoemd in de la te verdwijnen na wat knip en plak werk door de betrokken ambtenaren. Op 23 juni 1976 schrijven de coördinator en voorzitter van REMPLOD een gepikeerde brief aan minister Pronk. De stuurgroep van REMPLOD is unaniem ontevreden over de rol die Pronk in gedachte heeft voor het vervolg van het REMPLOD-project. Bij de uitvoer van de werkgelegenheidsprojecten, door ambtenaren als ‘III.i.’ omschreven, wil Pronk de onderzoekers niet meer actief betrekken. Wel stelt hij voor ze te laten invliegen voor verder onderzoek als dat nodig blijkt. Het onderzoeksteam stelt: ‘begeleidend onderzoek bij een experimenteel beleid speelt natuurlijk niet alleen af in de beleidsvoorbereidende fase, maar ook tijdens de uitvoering, en speelt zelfs een centrale rol bij de evaluatie’.¹⁹⁴ Pronk wil de

¹⁹² Ibidem, 2.

¹⁹³ Ibidem, 1.

¹⁹⁴ Collectie Remplod-onderzoeksproject 23 juni 1976 Brief Pieter van Dijk en J. Schoorl aan minister Pronk van ontwikkelingssamenwerking.

REMPLOD-onderzoekers een adviserende functie geven, maar op deze wijze vinden de onderzoekers ‘een verantwoorde bijdrage vanuit het onderzoek aan de beleidsontwikkeling niet langer mogelijk’.¹⁹⁵ De beëindiging van REMPLOD is voor de onderzoekers onbegrijpelijk. Er is hoge waardering voor de ‘Remplod-formule’ door onder meer van de ILO, de OECD en van de minister zelf. De brief wordt afgesloten met een waarschuwing. Het enkel afsluiten van een bilateraal verdrag, brengt geen stimulering van het midden- en kleinbedrijf tot stand. De uitvoer van III.i. is een complex proces, zowel op technisch, diplomatiek als op politiek vlak. De projecten moeten zeer zorgvuldig worden gekozen, moeten zeer intensief worden begeleid en moeten door het herkomstland worden gesteund.¹⁹⁶ De Tunesië-onderzoekers willen het REMPLOD-project echter onder geen enkele voorwaarde voortzetten. Vanuit Tunesië schrijven zij J. Schoorl een kritische brief naar aanleiding van zijn brief aan Pronk. ‘Wij vragen ons dan ook in toenemende mate af op welke wijze U meent dat REMPLOD een positieve rol kan spelen ter advisering en begeleiding van het ontwikkelingsbeleid, als U er intern een gewoonte van maakt de mening van een zeer direct bij de uitvoering betrokken onderzoeksteam in officieel in te dienen stukken buiten beschouwing te laten’.¹⁹⁷ Uit de brief spreekt een grote ontevredenheid van REMPLOD-Tunesië. Dit geeft aan dat er binnen het REMPLOD-project verschillende denkwijzen bestonden over de wijze van beleidsadvisering.

Op 12 april 1977 brengt de Directie Technische Hulp (DTH) van Buitenlandse Zaken een advies uit over de werkgelegenheidsprojecten, naar aanleiding van de afsluiting van het REMPLOD-project. Dit advies wordt gestuurd naar de Interdepartementale Werkgroep Buitenlandse Werknemers. In het advies staan meerdere kritische krabbels in de zijlijn geschreven. Aangezien de archiefstukken afkomstig zijn van de REMPLOD-onderzoeker en gelet op de inhoud van de krabbels, kan worden aangenomen dat deze teksten van REMPLOD afkomstig zijn. Het advies van de Werkgroep stelt voorop dat de conclusies van REMPLOD zwaar moeten meewegen in het beleid. De conclusies lijken echter naar eigen inzicht gekozen. Ondanks het negatieve advies van REMPLOD, wordt in het advies verreweg de meeste aandacht besteed aan de terugkeerprojecten. De indruk wordt door de ambtenaren gewekt dat de terugkeerprojecten, hetzelfde zijn als de ‘kleine werkgelegenheidsprojecten’ die worden voorgesteld in het REMPLOD-onderzoek. ‘Gemeend wordt dat het door REMPLOD daarvoor

¹⁹⁵ Ibidem.

¹⁹⁶ Ibidem.

¹⁹⁷ IISG Amsterdam, Collectie Remplod-onderzoeksproject (Reintegration of Emigrant Manpower and Local Opportunities for Development) 2. Stukken van de Stuurgroep REMPLOD uit de tweede fase: 24ste t/m 32 stuurgroepvergadering (jan. 1976- september 1976). Brief van R.J. Koelstra, H.J.M. Mennen en H.J. Tieleman aan de voorzitter van de stuurgroep REMPLOD, J Schoorl 9 juli 1976.

aangedragen materiaal [...] in dit stadium nog niet kan leiden tot een beoordeling van kleine werkgelegenheidsprojecten'.¹⁹⁸ In de zijlijn staat een veelzeggend commentaar: 'wordt die dan gegeven?' REMPLOD-onderzoekers zijn in hun advies mordicus tegen terugkeerbeleid en het advies over werkgelegenheidsprojecten staat los van advies over terugkeerprojecten. De Werkgroep stelt voorts dat de gegevens van het IMOS, een heel ander beeld laten zien over terugkeerprojecten dan REMPLOD en dat deze zeer hoopvol zijn. IMOS is verantwoordelijk voor deze projecten en dus niet gebaat bij een negatief oordeel. Tunesië leent zich voor kleine werkgelegenheidsprojecten, zo lezen de ambtenaren uit het REMPLOD-onderzoek. De huidige ontwikkelingssamenwerkingsrelatie met Tunesië is goed, waarop verder kan worden gebouwd. In de zijlijn staat: 'er wordt in het geheel niet ingegaan op de inhoud. [...] slechts voor zover ze betrekking hebben op 'kleine w.p [werkgelegenheid projecten] wordt er over gesproken'.¹⁹⁹ De opstellers van het advies hebben de REMPLOD-onderzoeken niet goed gelezen, aldus de REMPLOD-onderzoekers. In het advies wordt de vraag gesteld welke rol de familie kan spelen in grote werkgelegenheidsprojecten of bij terugkeerprojecten. In de zijlijn staat gekrabbeld: 'Lees goddomme hoofdstuk 8 van Migration and Development'. Dit is het Turkse REMPLOD-onderzoek. Een van de meest opvallende conclusies die uit het rapport gelicht wordt is dat gastarbeid kan leiden tot sociale verandering in het land van herkomst. Deze conclusie zal meerdere keren door ambtenaren uit het rapport worden geplukt, bijvoorbeeld als het gaat om de emancipatie van vrouwen.²⁰⁰ De context die de REMPLOD-onderzoekers hierbij geven is niet terug te vinden in het advies. Wel wordt gesteld dat de projecten met grote zorgvuldigheid uitgevoerd moeten worden, omdat het om kwetsbare groepen gaat in de landen van herkomst. Voor ieder project gericht op herkomstlanden is maximaal 100.000 gulden beschikbaar.

De REMPLOD-stuurgroep stuurt binnen een week, op 18 april, een brief met kritiek op het advies aan minister Pronk, met de Werkgroep in de cc. De onderzoeksgroep geeft aan het advies niet te steunen. De belangrijkste conclusies ontbreken, landen worden teveel op een hoop gegooid en referenties naar de rapporten ontbreken. De nadruk ligt in het advies op de potentie

¹⁹⁸ IISG Amsterdam, Collectie Remplod-onderzoeksproject (Reintegration of Emigrant Manpower and Local Opportunities for Development) 4. Stukken van de Stuurgroep REMPLOD uit de tweede fase: 33ste t/m 38ste stuurgroepvergadering (1976- maart 1978). Ministerie van Buitenlandse Zaken, De leden van de Interdepartementale Werkgroep Buitenlandse Werknemers. 12 april 1977. Ontwerp advies III-i DTH.

¹⁹⁹ Ibidem.

²⁰⁰ Hoofd Bureau Beleidszaken, Directie Internationale Technische Hulp, Directoraat-Generaal Internationale Samenwerking, ministerie van Buitenlandse Zaken (De Waart) aan bureau plaatsvervangend Secretaris-Generaal van Buitenlandse Zaken (Van Wermeskerken), 18 augustus 1976, Memorandum. No. 153/76. Archief BuZa, code 7, 1975-1984, 750, inv.no. 986 in: Dierikx, M.L.J. e.a. eds. Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. Bronnenuitgave. Vol IV, 1973-1977 (Den Haag, 2005), 571.

van terugkeerprojecten, waar REMPLD negatief advies over heeft gegeven. In het advies wordt een onderscheid gemaakt tussen ‘kleine’ en ‘grote’ werkgelegenheidsprojecten, waarbij de kleine projecten onterecht gelijk worden gesteld aan terugkeerprojecten en de grote projecten bilateraal met de betrokken overheden tot stand zouden moeten komen. ‘Deze, geheel ten onrechte geconstrueerde dichotomie vertroebelt de gedachtenontwikkeling in het advies, en leidt dan ook (zie 3) tot ongefundeerde beleidsadviezen’.²⁰¹ Het voornaamste advies van REMPLD, het niet betrekken van gastarbeiders bij ontwikkelingssamenwerking wordt in het eindadvies gerelativeerd en omgedraaid tot potentieel succesvol beleid.²⁰² Alle conclusies en beleidsaanbevelingen van REMPLD worden in de brief samengevat en opgestuurd naar de werkgroep. Op 21 april staat er dan al een gesprek met Minister Pronk gepland over de navolging van REMPLD. In dit gesprek zijn naast Minister Pronk, Pieter van Dijk en J. Schoorl van REMPLD, vertegenwoordigers van het ministerie van Sociale Zaken en het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk aanwezig. Ook zijn vier topambtenaren van Buitenlandse Zaken, de FMO en de directeur van NCB aanwezig bij het gesprek.

In het gesprek wordt het advies aangenomen, ondanks de kritiek hierop van REMPLD. De kern van het beleid is om met werkgelegenheid de armste doelgroepen van de bevolking te steunen. ‘Terugkeerprojecten vormen op grond van een daartoe genomen beleidsbeslissing een wezenlijk onderdeel van de realisering van het programma’.²⁰³ Daarnaast dienen er bilaterale werkgelegenheidsprojecten met de overheden van herkomstlanden opgezet te worden en kunnen organisaties in de herkomstlanden die zich bezig houden met werkgelegenheid worden gesteund. De voornaamste kritieken, en daarmee de voornaamste conclusies, van REMPLD zijn niet gehoord.²⁰⁴ Van Dijk stelt in een brief aan de voorzitter van de stuurgroep van REMPLD J. Schoorl dat het gesprek verkeerd is genotuleerd, waardoor er een verkeerde beeldvorming is ontstaan. Hij impliceert dat het gesprek bewust niet naar waarheid is

²⁰¹ IISG Amsterdam, Collectie Remplod-onderzoeksproject (Reintegration of Emigrant Manpower and Local Opportunities for Development) 4. Stukken van de Stuurgroep REMPLD uit de tweede fase: 33ste t/m 38ste stuurgroepvergadering (1976- maart 1978). Brief van Pieter van Dijk aan Minister Pronk. Betreft: gesprek inzake advies Interdepartementale Werkgroep Buitenlandse Werknemers op 21 april 1977, 2.

²⁰² Ibidem.

²⁰³ IISG Amsterdam, Collectie Remplod-onderzoeksproject (Reintegration of Emigrant Manpower and Local Opportunities for Development) 4. Stukken van de Stuurgroep REMPLD uit de tweede fase: 33ste t/m 38ste stuurgroepvergadering (1976- maart 1978). Konklusies van het overleg op 21 april 1977 onder leiding van de Minister voor Ontwikkelingssamenwerking inzake werkgelegenheidsprojecten in het kader van categorie III-I van de Ontwikkelingsbegroting.

²⁰⁴ Ibidem.

weergegeven door de opsteller ervan, vermoedelijk de secretaris van de DTH, P. de Groot.²⁰⁵ Het is niet te achterhalen wie hier naar de waarheid heeft gehandeld. Deze gang van zaken laat in ieder geval zien dat er geen goede communicatie was tussen de onderzoekers en de beleidsmakers. Ook blijken de zeer gedetailleerde en genuanceerde rapporten lastig te vertalen in concrete beleidspunten. Hierdoor ontstaan er fouten en verkeerde aannames voor het beleid. Een groot deel kan echter verklaard worden door de instelling van de betrokken ambtenaren. Het advies van 12 april wordt afgesloten met een reactie op een eerdere brief van van Dijk. ‘Terughoudendheid en behoedzaamheid is geboden. Vooropgesteld dat de werkgroep het verschil in status tussen ambtenaren en adviseurs zou willen onderstrepen wordt gemeend dat steeds moet worden vastgehouden aan de duidelijk verwoordde doelstellingen neergelegd in de nota Bilaterale Ontwikkelingssamenwerking’.²⁰⁶ Het beleid wordt expliciet gekoppeld aan bilaterale samenwerking, de vorm van samenwerking die eerder Nederlandse economische belangen dient, dan die van ontwikkelingslanden.

De relatie tussen het ministerie en de REMPLOD-onderzoekers is bekoeld, zo blijkt uit een interne evaluatie van REMPLOD ten aanzien van de werkgelegenheidsprojecten in de loop van 1977. Bij het ministerie is er volgens de onderzoekers gebrek aan technische kennis en een gebrek aan een uitvoerend apparaat. Dit kan met behulp externe advisering en ondersteuning onvoldoende worden gecompenseerd. Daarbij, als de minister de hulp inschakelt wordt deze door ambtenaren eerder als ‘complicerend’ dan als ‘complementerend’ gezien.²⁰⁷ Dit gebrek wordt verklaard door te hoge politieke ambities van minister Pronk. Er was geen specifieke opdracht aanwezig, waardoor het onderzoek zich vooral richtte op meer bewustwording van de problematiek. ‘Specifieke opdrachten kunnen slechts gegeven worden wanneer beleids-ideeën grondig zijn uitgewerkt in voor te stellen programma’s’.²⁰⁸ Uit de evaluatie komt naar voren dat het REMPLOD zich politiek gebruikt voelt en dat er weinig tot geen bereidheid bij ontwikkelingssamenwerking is om assistentie van buiten te accepteren.²⁰⁹ Het voornaamste advies aan het ministerie is om een eigen research-dienst op te zetten om in de toekomst aan verzoeken zoals die aan REMPLOD te voldoen. Er wordt ook op theoretisch niveau ingegaan

²⁰⁵ IISG Amsterdam, Collectie Remplod-onderzoeksproject (Reintegration of Emigrant Manpower and Local Opportunities for Development) 4. Stukken van de Stuurgroep REMPLOD uit de tweede fase: 33ste t/m 38ste stuurgroepvergadering (1976- maart 1978). Brief koördinator Pieter van Dijk aan voorzitter Stuurgroep REMPLOD,, Betreft Konklusies overleg 21 april 23 mei 1977.

²⁰⁶ Ministerie van Buitenlandse Zaken, De leden van de Interdepartementale Werkgroep Buitenlandse Werknemers. 12 april 1977. Ontwerp advies III-i DTH.

²⁰⁷ IISG Amsterdam, Collectie Remplod-onderzoeksproject (Reintegration of Emigrant Manpower and Local Opportunities for Development) 4. Stukken van de Stuurgroep REMPLOD uit de tweede fase: 33ste t/m 38ste stuurgroepvergadering (1976- maart 1978). Notities bij de evaluatie van Programma III-I en REMPLOD, 8.

²⁰⁸ Ibidem, 14.

²⁰⁹ Ibidem.

op de wisselwerking tussen politici en beleidsmakers. Er bestaan problemen om wetenschap direct toe te passen op beleid, omdat wetenschappelijke conclusies niet één op één zijn te vertalen in beleid. Als er uit onderzoek ‘bruikbare kennis’ komt is dit vaak ‘een politiek niet te verdedigen product [is]’.²¹⁰ Bij toekomstige samenwerking tussen wetenschappers en politici moet er meer duidelijkheid zijn over de verwachtingen en over de mogelijkheden van onderzoek. In 1980 wordt er, mede naar aanleiding van REMPLOD, een symposium gehouden met wetenschappers en beleidsmedewerkers om ‘knelpunten en spanningen in die verhouding op te heffen’.²¹¹ Bij de onderzoekers zou de *beleidsfeeling* flink moeten worden verhoogd en bij de beleidsmensen de *wetenschapsfeeling*.²¹² Uit de briefwisseling en de uiteindelijke evaluatie blijkt dat de samenwerking niet zo ideaal is als in de officiële rapporten wordt weergegeven, dat er onrealistische verwachtingen door de overheid zijn gesteld en dat REMPLOD niet in staat was concrete beleidsvoorstellen te kunnen leveren. De voornaamste aanbevelingen van REMPLOD worden terzijde geschoven. Uit de ambtelijke stukken blijkt dat conclusies worden verdraaid en zeer selectief naar eigen inzicht worden toegepast.

Het *belief system* van het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking kan door adviseurs en belangengroepen moeilijk worden beïnvloed. Patijn, lid van de NAR van 1964 tot 1978 waarvan de laatste 8 jaar voorzitter, stelt: ‘De NAR had invloed op de publieke discussie, niet op het beleid’.²¹³ Het advies van de NAR ‘vormden een weerklank van wat er op het departement leefde’ en diende als *backing* in Nederland voor steun voor het bedachte beleid.²¹⁴ Lid Linneman van de NAR schrijft in 1972 aan minister Boertien dat hij een ‘een geringe behoefte’ voor advies van de regering en ‘een geringe bereidheid’ om aandacht te schenken aan de adviezen van de NAR.²¹⁵

De focus verschuift naar Nederland

In 1979 komen er twee onderzoeken die ingaan op de situatie van buitenlanders in Nederland, waarbij het REMPLOD-project wordt meegenomen. De eerste is het proefschrift van J. Theunis,

²¹⁰ Ibidem 11.

²¹¹ NUFFIC/IMWOO (Den Haag 1984), Hoofddlijnen IMWOO-Beleid 1983-1986, 7.

²¹² Ibidem.

²¹³ M.L.J. Dierikx en mw. Dr. A.P.G. Sens, interview met dr. C.L. Patijn: ‘We waren een oude wereldmacht en we wilden meedoen in L.J. Van Damme en M.G.M Smits, *Voor de ontwikkeling van de derde wereld, Politici en ambtenaren over de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking* (Amsterdam 2009), 40.

²¹⁴ M.L.J. Dierikx, interview met B.J. Udink: ‘Ontwikkelingshulp is op zijn best *marginal but perhaps in some cases vital*’ in L.J. Van Damme en M.G.M Smits, *Voor de ontwikkeling van de derde wereld, Politici en ambtenaren over de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking* (Amsterdam 2009), 81.

²¹⁵ lid van de Nationale Raad van Advies inzake hulpverlening aan minder-ontwikkelde landen (Linneman) aan minister zonder portefeuille [belast met de ontwikkelingssamenwerking] (Boertien), 4 februari 1972. Brief. (z.no.). Archief BuZa, code 6, 1965-1974, 610.300, inv.no. 2976. in: Dierikx, M.L.J. e.a. eds. *Nederlandse ontwikkelingssamenwerking*. Bronnenuitgave. Vol IV, 1967-1973 (Den Haag, 2005), 571.

‘Buitenlandse Arbeiders in Nederland’. In zijn voorwoord stelt hij dat onder meer zijn Marokkaanse vrienden en de REMPLOD onderzoekers Rinus Penninx en H.J.M Mennen een stem hebben gekregen in zijn onderzoek.²¹⁶ Daarnaast verschijnt het eerder aangehaalde WRR-rapport ‘Etnische minderheden’. De focus van beide onderzoeken ligt op de verbetering van de situatie van buitenlanders in Nederland, het land van herkomst wordt hierin zijdelings besproken. J. Theunis levert stevige kritiek op het ontwikkelingsbeleid in zijn proefschrift. In zijn voorwoord stelt hij dat dat Nederland als natie trots is op zijn voorbeeldfunctie ten aanzien van ontwikkelingshulp aan de allerarmsten, maar ‘zodra deze zich binnen de muren van onze welvaartsstaat vertonen, blijft er weinig meer van die pioniersfunctie over’.²¹⁷ Theunis wijst erop dat internationale machtsverhoudingen de economische ongelijkheid in stand houden, waardoor migratiestromen van arme landen naar rijke landen blijven bestaan. ‘Some nations produce decisions, others supply obedience’.²¹⁸ Theunis kan hiermee in de stroming van het historisch-institutionalisme worden geplaatst. Theunis stelt dat het naïef is om te denken dat trekarbeid zal leiden tot ontwikkeling van arme volken. Hetzelfde geldt voor de ‘spontane relatie die er tussen ontwikkelingssamenwerking en migratie is gelegd’.²¹⁹ De regeringsreactie op de gastarbeidersproblematiek weerspiegelt volgens Theunis de departementale strijd tussen de ministeries. Theunis stelt dat de bijdrage van ontwikkelingssamenwerking de politieke opvattingen van Pronk weerspiegelde en daarbij sterk politiek geprofileerd was. De nadruk in het beleid ligt echter op het economische aspect.²²⁰

Penninx stelt dat het beleid ten aanzien van buitenlandse arbeiders zich op drie sporen heeft ontwikkeld. Ten eerste wordt er ingezet op terugkeerprojecten. Ten tweede zal door de stimulering van werkgelegenheid in landen van herkomst het aanbod van arbeiders afnemen. Ten derde zorgt de herstructurering van de Nederlandse economie voor een afname van de vraag naar buitenlandse arbeid.²²¹ De conclusies van het rapport worden samengevat in de Nieuwe Leidsche Courant: ‘Minder buitenlands in ons land toelaten’.²²² In het artikel stelt Penninx dat er van uit moet worden gegaan dat gastarbeiders hier langdurig en soms zelfs permanent zullen blijven. Het toelatingsbeleid moet daarom verscherpt te worden en minderheden in Nederland moeten kansen worden gegeven. Gezinnen van migranten en

²¹⁶ J. Theunis, *Buitenlandse Arbeiders in Nederland*, 11.

²¹⁷ Ibidem, 13.

²¹⁸ Ibidem, 91.

²¹⁹ Ibidem, 35.

²²⁰ Ibidem, 497.

²²¹ Rinus Penninx, *Etnische minderheden*, 154-155.

²²² Raad voor regeringsbeleid: ‘Minder buitenlands in ons land toelaten’ Nieuwe Leidsche Courant, 7 juni 1979. http://leiden.courant.nu/issue/NLC/1979-06-07/edition/0/page/3?query=Penninx&sort=relevance&f_periodicalcode%5B0%5D=NLC (18-01-2016).

vluchtelingen moet nog wel worden toegelaten.²²³ De focus is volledig verschoven naar buitenlanders in Nederland. Het WRR-rapport vormt de basis voor het Nederlandse minderhedenbeleid, waar Penninx een belangrijke bijdrage als stafmedewerker levert bij het ministerie van Binnenlandse zaken en het ministerie van Cultuur, Reactie en Maatschappelijk. Het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking speelt ten aanzien van minderheden in Nederland na REMPLOD een marginale rol.

Winnaars en verliezers

Het verdere verloop van de terugkeerprojecten, de werkgelegenheidsprojecten en de herstructurering verloop dramatisch en pakt bovenal negatief uit voor de gastarbeiders zelf. De terugkeerprojecten blijken een deceptie te zijn. Berichtgeving uit de *Leidsche Courant* laat een zeer pessimistisch beeld zien van deze projecten, andere bij monde van oud-coördinator van REMPLOD Pieter van Dijk. In 1980 plaats de *Nieuwe Leidsche Courant* de serie ‘Terug of blijven’ in de krant waarin Marokko centraal staat. Terugkeerprojecten worden cynisch betiteld als ‘wondermiddel tegen het groeiend aantal buitenlanders’²²⁴. De projecten dienen als lokaas om gastarbeiders kwijt te raken. De staatsecretaris van Ontwikkelingssamenwerking wordt een misplaatst optimisme ten aanzien van de projecten verweten. Op 27 oktober 1980 interviewt de krant pater Ton Storcken over het ontwikkelingsbeleid ten aanzien van Marokko. Storcken is door IMOS aangesteld om terugkeerprojecten te begeleiden. Storcken zegt over het beleid: ‘het is een gedachte vol eigenbelang, niet gericht op het belang van de gastarbeider of Marokko’.²²⁵ ‘Het is een religieus, ethisch sausje: onder het mom van ontwikkelingssamenwerking gastarbeiders weg te werken’.²²⁶ Ontwikkelingssamenwerking stelt een gift van maximaal 25.000 euro beschikbaar en een lening van hooguit 100.000 euro per project. In 1983 wordt het project al na 6 jaar per direct stopgezet. Op dit moment liggen er nog 33 terugkeerprojecten die al zijn ingediend. De betrokkenen stappen naar de Raad van State en in de Tweede Kamer loop het debat hoog op, waarin met het afzetten van de verantwoordelijke staatssecretaris wordt bedreigd. De staatssecretaris stelt dat alleen mensen die ‘alle schepen in Nederland hebben

²²³ Ibidem.

²²⁴ Haro Hielkema, ‘Terug naar Marokko ook niet alles’, *Nieuwe Leidsche Courant* 18 oktober 1980. <http://leiden.courant.nu/issue/NLC/1980-10-18/edition/0/page/13> (18-01-2016).

²²⁵ Haro Hielkema, ‘Ontwikkelingshulp op de stoep, Nederlandse pater begeleidt Marokkanen bij terugkeer’. *Nieuwe Leidsche Courant* 27 oktober 1980. <http://leiden.courant.nu/issue/NLC/1980-10-27/edition/0/page/7> (18-01-2016).

²²⁶ Haro Hielkema, ‘Terug naar Marokko ook niet alles’.

verbrand en min of meer gedwongen zijn naar het land van herkomst te vertrekken' in aanmerking komen voor geld van het terugkeerproject.²²⁷

Bij het opzetten van de werkgelegenheidsprojecten zijn er problemen met de uitvoer en komt duidelijk naar voren dat het Nederlandse belang niet overeen komt met het belang van het herkomstland. De voornaamste speler in het stimuleren van werkgelegenheid in landen van herkomst is de in 1970 opgerichte Nederlandse Financieringsmaatschappij voor Ontwikkelingslanden (FMO). In de statuten van de FMO wordt uiteindelijk als activiteit FMO omschreven: 'Het stimuleren van economische activiteiten in ontwikkelingslanden ten behoeve van de werkgelegenheid voor vanuit Nederland naar hun vaderland terugkerende buitenlandse werknemers'.²²⁸ De FMO komt symbool te staan voor de botsing tussen het Nederlandse belang en het belang van ontwikkelingslanden. Op 11 augustus 1976 discussieert de Tweede Kamer over het staatsbelang in de FMO. Minister Pronk heeft er voor gezorgd dat de staat een meerderheidsbelang heeft gekregen door aandelen aan te schaffen. De vraag die onder het debat ligt is welke doelen de FMO moet dienen, die van ontwikkelingslanden of die van het Nederlandse bedrijfsleven. De leden van de (rechtse) VVD wijzen erop dat 'tot nu toe in de FMO de overheid en het bedrijfsleven op basis van gelijkheid in het aandelenpakket en op basis van goed onderling vertrouwen beslisten aan welke projecten van bedrijven in ontwikkelingslanden en op welke wijze steun gegeven werd'.²²⁹ De leden van de (linkse) Politieke Partij Radikalen (PPR) zijn blij met de wijzigingen die 'ten doel hebben een betere bijdrage te leveren aan de economische en sociale vooruitgang van ontwikkelingslanden'.²³⁰ Ook de leden van de (linkse) Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) fractie stellen dat dit beleid laat zien dat de belangen van het bedrijfsleven strijdig zijn met die van ontwikkelingslanden. Bij de beargumentering van de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) worden de conclusies van REMPLOD aangehaald.

Ook de inschakeling van de FMO bij werkgelegenheidsprojecten in landen van waaruit de migratie naar Europa het grootst is, had de instemming van deze leden.

²²⁷ 'Verscherping conflict rond terugkeerprojecten' Leidsch Dagblad, 29 maart 1984, <http://leiden.courant.nu/issue/LD/1984-03-29/edition/0/page/25> (18-01-2016).

²²⁸ Hoofd bureau banken en investeringen, directie financieel-economische ontwikkelingssamenwerking, directoraat-generaal internationale samenwerking, ministerie van Buitenlandse Zaken (Weisglas) aan minister voor Ontwikkelingssamenwerking (de Koning), 6 februari 1978. Memorandum. No. IB-33/78. Archief BuZa, code 6 (FMO), 1975-1984, 611.1, inv.no. 174. in: Dierikx, M.L.J. e.a. eds. Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. Bronnenuitgave. Vol V, 1977-1983 (Den Haag, 2008), 43.

²²⁹ Tweede Kamer, zitting 1975-1976, 13887, nr. 6. 11 augustus 1976 http://ressourcesgd.kb.nl/SGD/19751976/PDF/SGD_19751976_0005025.pdf, 3.

²³⁰ Ibidem.

[...] Kennisneming van het zgn Remplod Project van het IMWOO/NUFFIC had hen in de overtuiging gesterkt dat de FMO goede diensten kan bewijzen bij het opzetten van middelgrote, regionale bedrijven.²³¹

Als kanttkening wordt gesteld dat ‘coördinatie van het eigen, nationale-ontwikkelingsbeleid in het ontwikkelingsland en het Nederlandse beleid, wél een noodzakelijke voorwaarde lijkt’.²³² Ook in het REMPLOD-project wordt dit naar voren gebracht. In een gesprek tussen minister Pronk en de directie van de FMO op 17 mei 1977 geeft Pronk aan dat de FMO een grotere rol in ‘de gastarbeiderterugkeerprojecten en in het algemeen in werkgelegenheidsprojecten in de mediterrane landen dient te spelen’.²³³ Afgesproken wordt dat de ‘interdepartementale werkgroep gastarbeidersprojecten’ de rol van de FMO in deze projecten verder zal uitwerken. Dit is dezelfde ambtelijke werkgroep die het REMPLOD-project heeft begeleid. Het is voor de ambtenaren onduidelijk welke rol de FMO zou moeten spelen.

Een krap jaar later wordt aan de opvolger van Pronk, minister De Koning meegedeeld dat er nog geen concrete activiteiten zijn opgezet door de FMO in dit kader. De Koning wordt hier over topambtenaar Weisglas van het ministerie van Buitenlandse Zaken geïnformeerd. Weisglas laat de Koning weten dat er binnen dat het hoofd van de DTH sterke aarzelingen bestaan om de FMO te betrekken bij de werkgelegenheidsprojecten. Dit heeft tot gevolg dat er bij de FMO het gevoel ontstaat ‘aan het lijntje te worden gehouden’.²³⁴ Voorgesteld wordt om een baksteenfabriek in Turkije als testcase te nemen om te zien of de FMO betrokken zou moeten worden bij dit beleid. Er bestaat frustratie bij de FMO over de samenwerking met het ministerie voor ontwikkelingssamenwerking. Er is wantrouwen tegenover de overheid en een gevoel dat de FMO niet ‘zakelijk en efficiënt’ gerund kan worden. ‘Verder heeft hij het gevoel dat vooral Ontwikkelingssamenwerking de touwtjes bij de FMO zeer strak in handen wenst te houden, terwijl hem in feite juist grote vrijheid wordt gelaten’.²³⁵ De Koning krijgt het advies om waardering voor de FMO uit te spreken en uit te spreken dat zij ‘een zeer nuttige functie kan vervullen in het kader van de samenwerking tussen Ontwikkelingssamenwerking en bedrijfsleven’. De diepe verbondenheid die bij de FMO bestaat met het remigratiebeleid blijkt

²³¹ Ibidem, 6.

²³² Ibidem, 6.

²³³ Gesprek minister voor Ontwikkelingssamenwerking (Pronk) met directie Financieringsmaatschappij voor Ontwikkelingslanden (FMO), 17 mei 1977. Verslag (z.no.). Archief BuZa, code 6 (FMO), 1975-1984, 611.1, inv.no. 174, in: Dierikx, M.L.J. e.a. eds. Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. Bronnenuitgave. Vol IV, 1973-1977 (Den Haag, 2005), 728.

²³⁴ Ibidem.

²³⁵ Ibidem.

als uit een interne memo uit 1987 over het afbouwen van de betrokkenheid van de FMO bij investeringen in Joegoslavië en Turkije. Dit kan ‘voorzover die niet op directe wijze van invloed zijn op de (re-)migratie van buitenlandse werknemers (een van de statutaire doelstellingen van FMO, vide bijlage III21 blz. 11 punt 3.3)’.²³⁶

De meest wrange gevolgen voor gastarbeiders komen voort uit het herstructureringsbeleid, ooit opgezet ter behoeve van de ontwikkelingslanden. Onder de opvolger van minister Pronk, minister de Koning, wordt er ingezet op economische ontwikkeling en op meer samenwerking met het bedrijfsleven. Nog altijd is er een belangenstrijd gaande tussen Ontwikkelingssamenwerking en Economische Zaken. Centraal staat nu de besteding van de eerder genoemde ‘Pronk-pot’.²³⁷ De ontwikkelingsdimensie is al snel na het ministerschap van Pronk ver te zoeken, zorgen die in een managementvergadering op het ministerie van Buitenlandse Zaken op 9 maart 1978 worden geuit. ‘Het is duidelijk dat voor een werkelijke OS-inbreng bij het gehele nationale herstructureringsbeleid op BZ/OS mankracht moet worden vrijgemaakt. Ik steun dan ook het voorstel van Racké om een taakgroep (geen discussiegroep!) in te stellen die zich dient bezig te houden met het thema herstructurering in al zijn facetten’.²³⁸ Deze taakgroep lijkt niet veel te hebben uitgehaald. Op 12 oktober 1978 stelt minister van Aardenne van Economische Zaken:

De zogenaamde Pronk-pot, zoals deze in de wandeling heet, is niet bedoeld om produkties over te hevelen naar ontwikkelingslanden, maar die is bestemd voor die bedrijven, waarvan aanwijsbare produkties verloren gaan, omdat zij in ontwikkelingslanden nu eenmaal beter worden verricht, ten einde die te helpen andersoortige produkties tot stand te brengen - ook werkgelegenheid - waar in de ontwikkelingslanden geen sprake van kan zijn.²³⁹

²³⁶ Hoofd investeringen, Directoraat-Generaal Internationale Samenwerking, ministerie van Buitenlandse Zaken (Ronhaar) aan minister voor Ontwikkelingssamenwerking (Bukman), 7 oktober 1986. Memorandum. No. 674/86. Archief BuZa, OSAB, 1985-1990, 610.33, inv.no. 287. in: Dierikx, M.L.J. e.a. eds. Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. Bronnenuitgave. Vol VI, 1982-1989 (Den Haag, 2009), 728.

²³⁷ De Pronk-pot is een budget van 35 miljoen euro wat is vrijgemaakt om de Nederlandse economie te herstructureren en zo vrij te maken van buitenlandse werknemers.

²³⁸ Directoraat-Generaal Internationale samenwerking, ministerie van buitenlandse zaken (Weisglas) aan deelnemers managementvergadering Directoraat-Generaal Internationale Samenwerking, 9 maart 1978. Memorandum. No. IB 66/78. Archief BuZa, code 6, 1975-1984, 610.300, inv.no. 1046 in: Dierikx, M.L.J. e.a. eds. Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. Bronnenuitgave. Vol VI, 1978-1982 (Den Haag, 2008), 76.

²³⁹ Directoraat-Generaal Internationale Samenwerking, ministerie van Buitenlandse Zaken (Weijers) aan hoofd bureau beleidsvoorbereiding en secretariaat adviesraad, plaatsvervangend directeur-generaal internationale samenwerking (van Dam), 3 juli 1979. Memorandum. No. IB-182/79. Archief BuZa, code 6, 1975-1984, 610.300, inv.no. 4780. in: Dierikx, M.L.J. e.a. eds. Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. Bronnenuitgave. Vol VI, 1977-1982 (Den Haag, 2009), 398.

Het is niet verassend dat dit budget op deze wijze wordt gebruikt. Al in 1976 verschijnen er kritische geluiden ten aanzien van de Pronk-pot. De Groene Amsterdammer stelt dat het bedrijf Bruynzeel het geld uit dit budget voor eigen gewin heeft gebruikt in Suriname. Bruynzeel verliest een kort geding voor rectificatie waarbij de rechter stelt dat de kritiek van De Groene moet worden gezien ‘als kritiek op het systeem, waarbinnen Bruynzeel op overigens niet onoirbare wijze gebruik maakt van regelingen, hetgeen De Groene echter ongewenst acht’.²⁴⁰ Een jaar later, op 15 april 1977 komt er wederom kritiek op Bruynzeel. Kamerlid Albers van de PvdA stelt Kamervragen over de relatie tussen het herstructureringsbeleid en het ontslag van 300 Turkse werknemers bij Bruynzeel in Zaandam. De minister stelt: ‘In het algemeen kan worden vastgesteld dat het herstructureringsbeleid van de Regering niet anders is voor produktieactiviteiten waarbij buitenlandse werknemers zijn betrokken, dan waar dit niet het geval is’.²⁴¹ De link met ontwikkelingssamenwerking ten aanzien van Turkije is bijna in zijn geheel verdwenen. Vermelding wordt gemaakt van een studie naar de kansen voor het opzetten van een houtindustrie in Turkije in samenwerking met Bruynzeel en de FMO. Geen vermelding wordt gemaakt van het REMPLOD-onderzoek.

In 2008 gaat Pronk in een interview in op de lessen die hij heeft geleerd. Deze lessen zijn van toepassing op het migratiebeleid van ontwikkelingssamenwerking. Pronk stelt dat de focus niet enkel op de economie moet liggen, maar ook juist op politiek, cultuur en milieu. Hij stelt dat de definitie van goed bestuur verschilt per samenleving, maar dat dit het resultaat dient te zijn van ontwikkelingsbeleid. ‘Buitenlandse hulp, op welk terrein dan ook, is niets meer dan een katalysator. Dat besef noopt tot bescheidenheid. Dat is één van de lessen die ik heb geleerd’.²⁴²

²⁴⁰ Het Vrije Volk ‘Bruynzeel verliest kort geding tegen Groene Amsterdammer’ 30 januari 1976

²⁴¹ Aanhangsel Tweede Kamer 1976-1977 nummer 1156.

<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=sgd%3Ampg21%3A19761977%3A0001783> (29-01-2016).

²⁴² . Van Damme en M.G.M Smits, interview met dr. J.P. Pronk: ‘Ik heb er getracht er bovenop te zitten’, 188.

Te idealistisch, te theoretisch en te grote belangen

Het REMPLOD-project maakt in meerdere opzichte zijn verwachtingen niet waar. Er komen geen toepasbare beleidsvoorstellen voor het ministerie, de onderzoekers zijn teleurgesteld over navolging van het project en bovenal worden de gastarbeiders de dupe van het beleid. Gesteld moet worden dat het Nederlandse belang boven het belang van de arbeidsmigranten staat tijdens de beleidsontwikkeling. Er is daardoor selectief gebruik gemaakt van conclusies uit het REMPLOD-project. De voornaamste kritieken van de REMPLOD onderzoekers op het uiteindelijke beleidsadvies worden terzijde geschoven. REMPLOD heeft uiteindelijk zeer weinig invloed op het overheidsbeleid. In deze constatering zit een groot deel van het antwoord op de onderzoeksvraag:

Hoe is het beleid van ontwikkelingssamenwerking ten aanzien van arbeidsmigratie tot stand gekomen en wat zijn de verwachtingen die ten grondslag liggen aan dit beleid?

De achterliggende aanname voor ontwikkelingssamenwerking is sinds 1949 ongewijzigd. Landen moeten ontwikkeld worden met Nederlandse hulp. In de loop van de jaren 60 neemt het geloof in de natuurlijke modernisering van ontwikkelingslanden af en krijgen ontwikkelingslanden met de term *self reliance* een grotere stem in het bepalen van de vorm en mate van hun ontwikkelingshulp. Bij de besteding van de hulp botsen nationale belangen met de belangen van ontwikkelingslanden. De botsing van belangen is ook merkbaar bij de werving van gastarbeiders. Tot 1970 gaat men er vanuit dat gastarbeid een tijdelijk verschijnsel is en dat gastarbeiders positief zullen bijdragen aan de ontwikkeling van hun herkomstland bij terugkeer. In de periode van 1964 tot 1974 neemt de gastarbeidersproblematiek toe en wordt migratie in toenemende mate als negatief gevolg van ontwikkeling beschouwd. Ook voor de gastarbeider is de migratie naar Nederland niet goed. Het feit dat het Nederlandse bedrijfsleven aan deze migratiestroom heeft bijgedragen is een extra stimulans voor beleidsontwikkeling ten aanzien van gastarbeiders in relatie tot ontwikkelingssamenwerking. Ironisch genoeg zal de beleidsontwikkeling in het voordeel van bedrijven uitpakken en in het nadeel van de gastarbeiders.

De coördinatie van de opvang en begeleiding van buitenlandse werknemers wordt door minister Pronk voor Ontwikkelingssamenwerking naar zich toegetrokken. Sterk politiek en idealistisch gedreven wil Pronk de ongelijkheid in de internationale arbeidsverdeling aanpakken. Hij ziet dit als één van de kernproblemen voor het ontstaan van armoede. Te

optimistisch, en te theoretisch, ziet hij een koppeling tussen gastarbeiders en ontwikkelingssamenwerking. Vanuit het parlement wordt er druk gezet op het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking om zich bezig te houden met de gastarbeider problematiek. Tussen het ministerie van Buitenlandse Zaken en het ministerie Economische Zaken woedt al sinds 1949 een belangenstrijd. De botsende belangen komen ook in dit beleidsdiscours naar voren. Het is aan het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking om deze belangen te verenigen in beleid. Doormiddel van een herstructurering van de economie, door het creëren van werkgelegenheid in ontwikkelingslanden en door het inzetten van gastarbeiders als ontwikkelingswerkers denkt Pronk dit te kunnen bereiken. De REMPLOD-onderzoekers moeten zorgen voor *evidence based policy*, voor beleidsaanbevelingen en voor vatbare projectvoorstellen. Internationale arbeidsmigratie wordt gebruikt door het ministerie van Ontwikkelingssamenwerking om meer macht, invloed en budget te vergaren. Het migratiebeleid van het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking zal echter juist zorgen voor een verdere verschuiving van multilateraal beleid naar bilateraal beleid. Daarmee neemt de rol voor het bedrijfsleven toe en is er vanuit het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking minder grip op bilaterale hulp beleid.

De verwachtingen achter het beleid zijn veel te optimistisch. Dit past in de tendens van het eerste ministerschap van Pronk. Pronk is een idealist en wordt gedreven door de grote mate van ongelijkheid die in de wereld. Hij is er van overtuigd dat hij kan bijdragen om deze ongelijkheid op te heffen. Hiervoor is *self reliance* het kernbegrip. Landen en hun inwoners dienen op hun eigen benen te staan en dienen niet belemmerd te worden door internationale ongelijkheid. Migratie wordt beschouwd als gevolg van een gebrek aan ontwikkeling. Gastarbeiders zijn voor Pronk in potentie de ideale ontwikkelingswerkers en werkgelegenheid was dé oplossing voor armoede en belangrijker nog, voor de gastarbeidersproblematiek in Nederland. De link tussen ontwikkelingswerk en migratie is als het ei van Columbus. Het kabinet bleek te hoopvol over de koppeling tussen ontwikkelingssamenwerking en gastarbeid te zijn. Al in het eerste REMPLOD-advies komt dit aan de orde, waarna de REMPLOD-onderzoekers uit alle landen in de eindrapportages een vernietigend oordeel geven over de koppeling tussen gastarbeid en migratie. Het is veelzeggend dat er al tijdens het REMPLOD-project een start wordt gemaakt met de terugkeerprojecten, gepropagandeerd met brochures. Ondanks het zeer negatieve advies van REMPLOD, wordt het beleid tot 1983 voortgezet. Het feit dat er ook voor Spanje, Joegoslavië en Portugal geld wordt vrijgemaakt uit het ontwikkelingsbudget, geeft aan dat het Nederlandse belang voorop staat. Ook het beleid om de Nederlandse economie herstructureren bleek te weinig concreet en te ambitieus. De Pronk-pot,

bedoeld om de positie van ontwikkelingslanden te versterken in de wereldeconomie, wordt misbruikt door bedrijven voor hun eigen gewin. Uiteindelijk worden Nederlandse bedrijven met deze financiering zelfs beschermd tegen internationale concurrentie, waarvan 300 Turkse medewerkers de dupe worden. Werkgelegenheidsprojecten hebben de meeste potentie, mits ze op de juiste wijze werden uitgevoerd. Alleen kleinschalige projecten, inspeland op de regionale behoefte zouden een effectief zijn om ontwikkeling te bevorderen. De voornaamste hulp ligt niet hierbij zozeer in de financiering, maar in het bieden van technische hulp en ondersteuning aan plaatselijke instanties voor de uitvoer van projecten. Niet alleen is er geen gehoor gegeven aan de conclusies van REMPLOD, de conclusies zijn verdraaid en selectief gebruikt. Het beeld wat na REMPLOD ontstaat, is tegengesteld aan wat de onderzoekers hebben betoogd.

Het institutionele geheugen bij het Ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking ten aanzien van migratiebeleid is beperkt. De koppeling tussen migratie en Ontwikkelingssamenwerking verdwijnt na het REMPLOD-project van de politieke agenda tot 1996 als door, wie anders dan, minister Pronk de geleerde lessen uiteen zet. De koppeling tussen migratie en ontwikkelingssamenwerking is sindsdien, tot de dag van vandaag, meerdere malen als unieke en nieuwe oplossing gepresenteerd. Ontwikkeling en migratie zijn echter voortdurende processen die niet zonder meer naar de eigen hand kunnen worden gezet door middel van beleid. Hooguit kunnen de factoren achter deze processen worden beïnvloed. Buitenlandse hulp, zoals Pronk terecht zegt in 2008, is hierbij niets meer dan een katalysator en dient met bescheidenheid te worden toegepast.

Het einde van een belangenstrijd?

Sinds de laatste kabinetsformatie is er een ministerie voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking. De naamsverandering geeft aan dat de verschillende belangen zijn verenigd in één ministerie. Dit betekent echter niet dat er een einde is gekomen aan de belangenstrijd tussen de Nederlandse belangen en de belangen van ontwikkelingslanden. De belangrijkste conclusies van het REMPLOD-project zijn daarom ook vandaag nog relevant voor ontwikkelingsbeleid gericht op het voorkomen van migratie. Er kan geen algemeen beleid worden geïmplementeerd om migratie te voorkomen. De nadruk moet dus niet liggen op het koppelen van ontwikkelingssamenwerking met migratie. Mocht er regionaal een aantoonbare oorzaak zijn voor migratie, waarvan mensen zelf willen dat deze wordt opgelost, kan hulp worden ingezet. Deze hulp bestaat vaak niet uit het vrijmaken van budget, maar landen zijn eerder gebaat bij het opbouwen van technische expertise bij uitvoerende instanties. Het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking dient in haar beleidsontwikkeling open te communiceren over de nationale belangen die achter haar beleid schuilen. De aannames van het beleid moeten worden bediscussieerd in het parlement. Het kan zo zijn dat er jongeren migreren, omdat zij geen toekomst zien in hun eigen land. Maar bij het uitvoeren van beleid dient ook aangegeven te worden in hoeverre de Nederlandse overheid arbeidsmigratie überhaupt wenselijk vindt en naar welke maatstaven arbeidsmigranten worden geselecteerd. Ontwikkelingshulp kan niet zonder meer worden ingezet als migratiestop.

Ook voor de wetenschap zijn er waardevolle lessen te trekken uit dit onderzoek. In deze casus staan de wetenschap en de politiek erg ver van elkaar af. Het onderzoek is te gedetailleerd uitgevoerd en de beleidsmakers willen te concrete resultaten zien. Het beeld is herkenbaar in de huidige dynamiek in het migratiedebat. Beleidsverandering is een proces van de lange adem. Daarom kan het nuttig zijn voor wetenschappers van verschillende disciplines om duurzame relaties op te bouwen met beleidsmakers, parlementsleden en ministers. Rinus Penninx is hiervan een goed voorbeeld. De uitvoering van het REMPLOD-project is indrukwekkend. Het methodologisch nationalisme is maar in beperkte mate van toepassing op het onderzoek. Weliswaar stonden de landen van herkomst centraal door de problematiek van gastarbeiders in Nederland, maar het onderzoek richt zich meer op regio's dan op landen en meer op de huishoudens dan de gehele bevolking. De aanpak van de onderzoekers lijkt sterk op de methode die de Haas heeft ontwikkeld. Tot slot dient er kritisch gekeken te worden naar de gebruikte methode in dit onderzoek. Het model van Sabatier en Jenkins-Smith biedt zeer nuttige handvatten om beleid te reconstrueren. Het model houdt

alleen geen rekening met problematiek die vrij plots op de landelijke agenda komt te staan. Het experimentele karakter van het REMPLOD-onderzoek wijst erop dat men simpelweg nog niet heeft stilgestaan bij dit beleid. Er wordt teveel uitgegaan van de tijdelijkheid van de migratie.

Deze scriptie leidt tot vragen waarvoor verder onderzoek nodig is. De grote mate van overeenstemming over ontwikkelingshulp en het gebrek aan evaluaties van het beleid geeft aanleiding tot meer beleidsonderzoek naar dit ministerie. De primaire bronnen van het ministerie zijn zeer toegankelijk en maken het een feest om hier onderzoek naar te doen. De ware belangen achter de beleidsontwikkeling moeten worden achterhaald om een volledig beeld te kunnen schetsen over het nut en de noodzaak van ontwikkelingshulp. Zeker met betrekking tot migratiebeleid. Historisch onderzoek naar beleid combineert twee disciplines in de sociale wetenschap. De verschillende disciplines staan echter ook nog ver van elkaar af. Bestuurskundige en politicologen kunnen veel leren van de lessen uit het verleden en historici kunnen een rijker beeld krijgen van het verleden door de methodes en technieken uit deze disciplines vaker toe te passen.

Bibliografie

Secondaire bronnen

Castles, Stephen. Development and Migration—migration and Development: What Comes First? Global Perspective and African Experiences. *Theoria: A Journal of Social and Political Theory* 56:121, (2009)

Clemens, Michael A. Özden, Çağlar. en Rapoport, Hillel. Migration and Development Research Is Moving Far beyond Remittances *World Development*, 65, January 2015

van Damme, L.J. en Smits, M.G.M. *Voor de ontwikkeling van de derde wereld, Politici en ambtenaren over de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking* (Amsterdam 2009)

Geiger, Martin. Pécout, Antoine. Migration, ‘Development and the ‘Migration and Development Nexus’, *Population, Space and Place*, 19:4 (2013) 369–374

Green, Nancy L. 2005. The Politics of Exit: Reversing the Immigration Paradigm, *Journal of Modern History*, 77 (2005) 263-289

Green, Nancy. L. The Comparative Method and Poststructural Structuralism: New Perspectives for Migration Studies, *Journal of American Ethnic History*, 13:4 (1994) 3-22

de Haas, Hein. *Engaging Diasporas: How governments and development agencies can support diaspora involvement in the development of origin countries*, study prepared for Oxfam Novib, International Migration Institute, University of Oxford, 2006

de Haas, Hein. ‘Migration and Development: A Theoretical Perspective’, *International Migration Review*, 44:1, (2010) 227–264

Harris, John R. Todaro, Michael P. Migration, Unemployment and Development: A Two-Sector Analysis, *The American Economic Review*, 60:1 (1970) 126-142

Hoebink, Paul. *geven is nemen, De Nederlandse ontwikkelingshulp aan Tanzania en Sri Lanka* (Nijmegen 1988)

Kuitenbrouwer, Maarten. *De ontdekking van de Derde Wereld; Beelvorming en beleid in Nederland 1950-1990* (Den Haag 1994)

Lavenex, Sandra and Kunz, Rahel. The Migration–Development Nexus in EU External Relations, *Journal of European Integration*. 30:3 (2008) 439-457

Obdeijn, Herman. Schrover, Marlou. *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam Bert Bakker 2008)

Nyberg–Sørensen, Ninna. Van Hear, Nicholas en Engberg–Pedersen, Poul. The Migration–Development Nexus Evidence and Policy Options State–of–the–Art Overview, *International Migration, Special Issue 2* 40:5, 2002 3–47

Sabatier, Paul A. Jenkins-Smith, Hank C. *Policy Change and Learning: An Advocacy Coalition Approach*, Westview Press (Boulder 1993)

Sanderson, Ian ‘Evaluation, Policy Learning and Evidence-Based Policy Making’, *Public Administration* 80:1, (2002) 1–22

Wimmer, Andreas. Schiller, Nina Glick. ‘Methodological nationalism and beyond: nation-state building, migration and the social sciences’, *Global Networks* 2:4 (2002) 301-334

Websites

Parlement & Politiek: Mr. Th.H. (Theo) Bot.

http://www.parlement.com/id/vg09lkyl9fdw/th_h_theo_bot (27-10-2015)

Parlement & Politiek, Prof. Dr. J.P. (Jan) Pronk

https://www.parlement.com/id/vg09llfvqayy/j_p_jan_pronk (14-12-2015)

Vijfde eeuw migratie: Marokko, <http://www.vijfdeewuwmigratie.nl/land/Marokko#505-inhetkort> (28-1-2016)

Vijfeeuwenmigratie Migratie van Marokkaanse Nederlanders in cijfers (1967-2008)
<http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/foto/migratie-marokkaanse-nederlanders-cijfers-1967-2008>
(11-12-2015)

Vijfeeuwenmigratie Migratie van Turkse Nederlanders in cijfers (1967-2010)
<http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/foto/migratie-turkse-nederlanders-cijfers-1967-2010> (11-12-2015)

Vijfeeuwenmigratie Turkije. <http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/land/Turkije#508-inhetkort>
(28-1-2016)

Primaire bronnen

Bovenkerk, Frank. *Gastarbeid, terugkeer en ontwikkelingssamenwerking. Een kritische inventarisatie van gangbare opvattingen en beleidsvoorstellen op de korte termijn.* (Den Haag 1974)

Van Damme en M.G.M Smits, interview met dr. J.P. Pronk: 'Ik heb er getracht er bovenop te zitten' in L.J. Van Damme en M.G.M Smits, Voor de ontwikkeling van de derde wereld, Politici en ambtenaren over de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking (Amsterdam 2009)

Dierikx, M.L.J. e.a. eds. Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. Bronnenuitgave. Vol III, 1967-1972 (Den Haag, 2008):

- Secretaris Werkgroep Kerk en Ontwikkelingssamenwerking, Raad van Kerken (Pronk) aan Minister-President (De Jong), 17 november 1969
- Nederlandse Organisatie voor Internationale Ontwikkelingssamenwerking, 16 april 1971, Nota. No. CR.4/017534. NA, 2.03.01 (Arch. AZ/KMP), inv.no. 8755
- lid van de Nationale Raad van Advies inzake hulpverlening aan minder-ontwikkelde landen (Linneman) aan minister zonder portefeuille [belast met de ontwikkelingssamenwerking] (Boertien), 4 februari 1972. Brief. (z.no.). Archief BuZa, code 6, 1965-1974, 610.300, inv.no. 2976
- Nationale commissie ontwikkelingsstrategie, 11 februari 1972. Nota. No. NC/Alg. 333. Archief BuZa, code 999 (VN), 1965-1974, 999.214.6, inv.no. 598
- Ministerraad , 25 februari 1972. notulen (agendapunt 8). na, 2.02.05.02 (arch. mr), 25 februari 1972

- Notulen ministerraad 8 september 1972 Notulen (agendapunt 4c). NA, 2.02.05.02 (Arch. MR), 4 september 1972

Dierikx, M.L.J. e.a. eds. Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. Bronnenuitgave. Vol IV, 1973-1977 (Den Haag, 2005):

- Brief (z.no). Privé-archief J.P. Pronk, 22 februari 1974
- Coördinatie commissie inzake hulpverlening aan minder ontwikkelde landen, 24 april 1974. Nota. No. C O 149. NA, 2.03.01 (Arch. AZ/KMP), inv.no. 8764
- Voorzitter Nationale Adviesraad voor Ontwikkelingssamenwerking (Patijn) aan minister voor ontwikkelingssamenwerking (Pronk), 4 mei 1976. Brief. No. A-108/76. NA, 2.03.01 (Arch. AZ/KMP), inv.no. 8758
- Bespreking concentratiebeleid Azië, Directoraat-Generaal internationale samenwerking, ministerie van Buitenlandse Zaken, 9 mei 1974. Verslag. No. 583/74. Archief BuZa, code 6, 1965-1974, 610.300, inv.no. 3019
- Ministerraad, 10 juli 1974. notulen (agendapunt 1 e). NA, 2.02.05.02 (Arch. MR), 10 juli 1974
- Verbond van Vakverenigingen, Nederlands Katholiek Vakverbond en Christelijk Nationaal Vakverbond, Commentaar (z.no.). NA, 2.02.05.02 (Arch. MR), inv.no. 1673, 5 juni 1975
- Ministerraad, 2 juli 1976, Notulen (agendapunt 4 d). NA, 2.02.05.02 (Arch. MR)
- Hoofd Bureau Beleidszaken, Directie Internationale Technische Hulp, Directoraat-Generaal Internationale Samenwerking, ministerie van Buitenlandse Zaken (De Waart) aan bureau plaatsvervangend Secretaris-Generaal van Buitenlandse Zaken (Van Wermeskerken), 18 augustus 1976, Memorandum. No. 153/76. Archief BuZa, code 7, 1975-1984, 750, inv.no. 986,), 18 augustus 1976
- Gesprek minister voor Ontwikkelingssamenwerking (Pronk) met directie Financieringsmaatschappij voor Ontwikkelingslanden (FMO). Verslag (z.no.). Archief BuZa, code 6 (FMO), 1975-1984, 611.1, inv.no. 174, 17 mei 1977

Dierikx, M.L.J. e.a. eds. Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. Bronnenuitgave. Vol V, 1978-1982 (Den Haag, 2008):

- Directoraat-Generaal Internationale samenwerking, ministerie van buitenlandse zaken (Weisglas) aan deelnemers managementvergadering Directoraat-Generaal

Internationale Samenwerking, 9 maart 1978. Memorandum. No. IB 66/78. Archief BuZa, code 6, 1975-1984, 610.300, inv.no. 1046

- Hoofd bureau banken en investeringen, directie financieel-economische ontwikkelingssamenwerking, directoraat-generaal internationale samenwerking, ministerie van Buitenlandse Zaken (Weisglas) aan minister voor Ontwikkelingssamenwerking (de Koning). Memorandum. No. IB-33/78. Archief BuZa, code 6 (FMO), 1975-1984, 611.1, inv.no. 174. 6 februari 1978
- Ministerraad, 30 maart 1979. Notulen (agendapunt 4c). NA, 2.02.05.02 (Arch. MR), 30 maart 1979
- Directoraat-Generaal Internationale Samenwerking, ministerie van Buitenlandse Zaken (Weijers) aan hoofd bureau beleidsvoorbereiding en secretariaat adviesraad, plaatsvervangend directeur-generaal internationale samenwerking (van Dam), 3 juli 1979. Memorandum. No. IB-182/79. Archief BuZa, code 6, 1975-1984, 610.300, inv.no. 4780
- Ministerie van Buitenlandse Zaken (Weijers) aan Hoofd Bureau Beleidsvoorbereiding en secretariaat adviesraad, plaatsvervangend directeur-generaal internationale samenwerking (van Dam), 3 juli 1979. Memorandum. No. IB-182/79. Archief BuZa, code 6, 1975-1984, 610.300, inv.no. 4780

Dierikx, M.L.J. e.a. eds. Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. Bronnenuitgave. Vol VI, 1982-1989 (Den Haag, 2009):

- Hoofd investeringen, Directoraat-Generaal Internationale Samenwerking, ministerie van Buitenlandse Zaken (Ronhaar) aan minister voor Ontwikkelingssamenwerking (Bukman), 7 oktober 1986. Memorandum. No. 674/86. Archief BuZa, OSAB, 1985-1990, 610.33, inv.no. 287

Dierikx, M.L.J. Sens, A.P.G interview met dr. C.L. Patijn: 'We waren een oude wereldmacht en we wilden meedoen in L.J. Van Damme en M.G.M Smits, Voor de ontwikkeling van de derde wereld, Politici en ambtenaren over de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking (Amsterdam 2009)

Dierikx, M.L.J. interview met B.J. Udink: 'Ontwikkelingshulp is op zijn best marginal but perhaps in some cases vital' in L.J. Van Damme en M.G.M Smits, Voor de ontwikkeling van

de derde wereld, Politici en ambtenaren over de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking (Amsterdam 2009)

Heinemeijer et al. *Sociale en economische gevolgen van de internationale arbeidsmigratie op het Marokkaanse Platteland, Conclusies en Beleidsaanbevelingen gebaseerd op het onderzoek dat het REMPLOD – team voor Marokko in 1975 deed.* (Den Haag 1976)

Koelstra, R.W. en Tieleman, H.J. *Ontwikkeling of Migratie; Conclusies en Beleidsaanbevelingen van REMPLOD-Tunesië* (Den Haag 1976)

IISG Amsterdam, Collectie Remplod-onderzoeksproject (Reintegration of Emigrant Manpower and Local Opportunities for Development)

1. Stukken van de Stuurgroep REMPLOD uit de eerste fase (1973-1975): onvolledig.
 - Notulen Interdepartementale Werkgroep Buitenlandse Werknemers. 29 Oktober 1975
 - Samenstelling voorbereidingswerkgroep buitenlandse werknemers IISG archief
REMPLOD
 - Notulen Stuurgroep vergadering IMWOO 8 mei 1974
 - 17 juni 1974 OECD brief aan Mr.M. K. Westerhoff, Nederlandse delegatie OECD
 - Adviesraad van het IMWOO project Notulen van de adviesraad, 1. 24 juni 1974
 - Koelstra en Tieleman augustus 1974. Schets van een onderzoeksplan. Mobilisatie van de potentiële bijdrage van thuishkomende migrant-arbeiders aan de ontwikkeling van hun woonstreek, IMWOO, deelproject REMPLOD-Tunesië
 - Notulen Werkgroep Buitenlandse Werknemers 29 oktober 1975
2. Stukken van de Stuurgroep REMPLOD uit de tweede fase: 24ste t/m 32 stuurgroepvergadering (jan. 1976- september 1976)
 - 23 juni 1976 Brief Pieter van Dijk en J. Schoorl aan minister Pronk van ontwikkelingssamenwerking
 - Brief van R.J. Koelstra, H.J.M. Mennen en H.J. Tieleman aan de voorzitter van de stuurgroep REMPLOD, J Schoorl 9 juli 1976.
 - Notulen Werkgroep Buitenlandse Werknemers 27 augustus 1976
3. Concept eindrapport van de eerste fase, later gepubliceerd als Migration and Development

- Renselaar, H.C. van, R. Penninx en L. van Velzen, Onderzoek Turkijë 1974/1975, Conclusies en beleidsaanbevelingen , NUFFIC/IMWOO, REMPLDOD-project, Den Haag 1975. (Ook in Engels en Frans beschikbaar / Also in English and French: Research project Turkey 1974/1975 , NUFFIC/IMWOO, The Hague 1975)
4. Stukken van de Stuurgroep REMPLDOD uit de tweede fase: 33ste t/m 38ste stuurgroepvergadering (1976- maart 1978)
 - Ministerie van Buitenlandse Zaken, De leden van de Interdepartementale Werkgroep Buitenlandse Werknemers. 12 april 1977. Ontwerp advies III-i DTH
 - Brief van Pieter van Dijk aan Minister Pronk. Betreft: gesprek inzake advies Interdepartementale Werkgroep Buitenlandse Werknemers op 21 april 1977
 - Konklusies van het overleg op 21 april 1977 onder leiding van de Minister voor Ontwikkelingssamenwerking inzake werkgelegenheidsprojecten in het kader van categorie III-I van de Ontwikkelingsbegroting.
 - Brief koördinator Pieter van Dijk aan voorzitter Stuurgroep REMPLDOD, Betreft Konklusies overleg 21 april 23 mei 1977
 - Notities bij de evaluatie van Programma III-I en REMPLDOD 1977
 - NRC. ‘Terugkeer gastarbeider helpt land niet’ Donderdag 22 december 1977

REMPLOD-onderzoek eerste fase: sept. 1974- nov. 1975

5. Onderzoeksvoorstellen, planningen, nieuwsbrieven
6. Onderzoeksmateriaal op nationaal niveau in Turkije
7. Tellingen emigranten op basis van archief arbeidsbureau Yozgat
8. Doorslag dagboek van onderzoek 29-8-1974 t/m 30-8-1975
9. REMPLDOD-onderzoek eerste fase: jan. 1975- aug. 1975: gegevens over het district Bogazliyan o.a. Inventarisatie van emigratie in alle dorpen in B.; Gegevens over landbouw; Interviewprotocollen

Nationale Raad van Advies inzake Hulpverlening aan Minder Ontwikkelde Landen, Advies Gastarbeiders, Bijlage 1, onderwerp adviesaanvragen, 9 maart 1972, (Den Haag 1973)

NUFFIC/IMWOO (Den Haag 1984), Hoofdpijnen IMWOO-Beleid 1983-1986

Penninx, Rinus. Etnische minderheden. A: Rapport aan de regering; B: Naar een algemeen etnisch minderhedenbeleid? WRR rapport nr. 17. 9 mei 1979, VII.

Peters, Gerhard and Woolley, John T. 'The American Presidency Project', Harry S. Truman: 'Inaugural Address, January 20, 1949. <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=13282> (3-12-2015)

Tweede Kamer 10 504, no 9, 21 1974, Nota Buitenlandse Werknemers. Memorie van Antwoord http://ressourcessgd.kb.nl/SGD/19731974/PDF/SGD_19731974_0002732.pdf (29-01-2016)

Tweede Kamer, zitting 1975-1976,13887, nr. 6, 3. 11 augustus 1976
http://ressourcessgd.kb.nl/SGD/19751976/PDF/SGD_19751976_0005025.pdf (29-01-2016)

Aanhangsel Tweede Kamer 1976-1977 nummer 1156.
<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=sgd%3Ampg21%3A19761977%3A0001783> (29-01-2016)

Tweede Kamer, vergaderjaar 2014–2015, 33 625, nr. 176, 6
<http://www.tweedekamer.nl/vergaderingen/commissievergaderingen/details?id=2015A02926>
(9 november 2015)

Krantenartikelen

Robert Sikkes, 'Vakbeweging wordt steeds actiever voor buitenlandse werknemers'. Nieuwe Leidsche Courant, 3 oktober 1979 [http://leiden.courant.nu/issue/NLC/1979-10-03/edition/0/page/5?query=Penninx&sort=relevance&f_periodicalcode\[0\]=NLC](http://leiden.courant.nu/issue/NLC/1979-10-03/edition/0/page/5?query=Penninx&sort=relevance&f_periodicalcode[0]=NLC) (20-01-2016)

Raad voor regeringsbeleid: 'Minder buitenlands in ons land toelaten'. Nieuwe Leidsche Courant, 7 juni 1979. http://leiden.courant.nu/issue/NLC/1979-06-07/edition/0/page/3?query=Penninx&sort=relevance&f_periodicalcode%5B0%5D=NLC (18-01-2016)

Haro Hielkema, 'Terug naar Marokko ook niet alles', Leidsche Courant 18 oktober 1980.
<http://leiden.courant.nu/issue/NLC/1980-10-18/edition/0/page/13> (18-01-2016)

Haro Hielkema, 'Ontwikkelingshulp op de stoep, Nederlandse pater begeleidt Marokkanen bij terugkeer'. Leidsche Courant 27 oktober 1980. <http://leiden.courant.nu/issue/NLC/1980-10-27/edition/0/page/7> (18-01-2016)

'Verscherping conflict rond terugkeerprojecten'. Leidsch Dagblad, 29 maart 1984,
<http://leiden.courant.nu/issue/LD/1984-03-29/edition/0/page/25> (18-01-2016)

Bijlage 1 Betrokkenen REMPLOD-Project²⁴³

REMPLOD-onderzoekers

REMPLOD-Tunesië

R.W. Koelstra

H.J.M. Mennen

H.J. Tieleman

drs. G.A. de Bruyne

REMPLOD-Marokko

Prof. dr. W.F. Heinemeijer

Dr. J.M.M. van Amersfoort

prof. Dr. W.F. Hermans

drs. W. Ettema

drs. P. Mas

Drs. H.H. van der Wusten

REMPLOD-Turkije

R. Penninx

Herman van Renselaar

Leo van Velzen

Nermin Abadan-Unat

Rusen Keleş

Leylâ Yenisey

REMPLOD-nullijn advies

Frank Bovenkerk

Samenstelling Stuurgroep

dr. J.M.M. van Amersfoort

drs. G.A. de Bruyne

drs P.J.C. van Dijk

Sociaal Geografisch instituut U.v.A.

Geografisch planologisch Intituut VU

af. Niet-west. Geb. van het S.W.I. v.d. VU

²⁴³ Spelling en opbouw van het IISG archief overgenomen.

drs. R. Penninx

drs. H.C. van Renselaar

Koninklijk Instituut van de Tropen

prof. Dr. J.W. Schoorl (voorzitter) afd. n.w. geb. van het S.W.I. v.d. VU

drs L. van Velzen

drs. H.H. van der Wusten

Sociaal Geografisch Instituut U.v.A.

Vertegenwoordiging van DITH van het Ministerie van Buitenlandse Zaken

Vertegenwoordiging IMWOO

dr. E.W. Hommes

mw. Drs. Y. Fraterman-Wiertsema

Samenstelling van de Adviesraad

Vertegenwoordigers van:

Ministerie van Landbouw en Visserij

Ministerie van Sociale Zaken

Ministerie van C.R.M.

NOVIB, CEBEMO en ICCO

Nederlands Centrum Buitenlanders

Deskundigen

dr. J.P. van Dooren

prof. Dr. J. Hinderink

prof. Dr. A.J.F. Kobben

drs. C. van Praag

drs. B. Waisfisz

Samenstelling voorbereidingswerkgroep buitenlandse werknemers

Sociaal Geografisch Instituut Universiteit van Amsterdam

Prof. Dr. W. F. Heinemeyer

drs. J.M.M. Van Amersfoort

drs. H.H. van der Wusten

Sociologisch Instituut, Erasmusuniversiteit Rotterdam

prof. Dr. J.C. Breman

drs. L van Velzen

Antropologisch Sociologisch Centrum, Universiteit van Amsterdam

prof. Dr. A.F.K. Köbben

Instituut voor Ontwikkelingsvraagstukken, Tilburg

dr. C.S.I.J Lagerberg

dr. G.J. Wilms

Instituut voor sociologie voor niet-Westerse volken, Vrije Universiteit

Prof. Dr. J.W. Schoorl

drs. F.J.M. Selier

Drs. J.H. de Goede

Koninklijk Instituut voor de Tropen, Amsterdam

dr. D.G. Jongmans

Geografisch Instituut, afd. Geografie niet-Westerse landen, Vrije Universiteit, Amsterdam

drs. G.A.de Bruijne

Drs. C. van Praag (C.R.M)

Drs. B.Waisfisz (HIVOS)

IMWOO dr. E.W Hommes.

Deelnemers overleg inzake werkgelegenheidsprojecten. 21 april 1977

J.P. Pronk, minister voor Ontwikkelingssamenwerking

H.P.J. v.d. Berg, DTH/UR

P.J.C. van Dijk, koördinator Remplod.

A. Gerla, FMO.

J.P. v.d. Heuvel, VDO.

B. Koolen, directeur NCB.

H.J. du Marchie Servaas, DFO.

A. Pijpers, DTH/VW.

K. van Ruler, CRM.

J.W. Schoorl. Voorzitter Stuurgroep Remplod.

C. Smulders, SoZa.

D.U. Stroband, koördinator IMOS (NCB).

P.J.I.M. de Waart, DTH/BL.

P. de Groot, DTH/CP.